

2021-yil

2020 - 2021 – O'QUV YILIDA O'RTA TA'LIM MAKTABLARINING

10 - SINIF O'QUVCHILARI UCHUN TARIX FANIDAN

MUSTAQIL SHUG'ULLANISH UCHUN

IMTIHON JAVOBLARI

@Official_AKT

1-BILET

1. Ashtarxoniylar davlatining tashkil topishi.

1598-yilda Abdullaxon vafot etgach, shayboniylar o'rtasida loju taxt uchun kurash boshlanib, bu kurash oxir-oqibat mazkur sulolaning butunlay qirilib ketishiga Olib keldi. Buxoro xonligi taxtiga vorislikka shayboniy urug'lardan hech kim qolmagan edi. Ana shunday bir paytda Buxoroda amirlar kengashib, 1554-yili ruslarning Ashtarxonni (Astraxan, ya'ni Hojitarxon xonligini) istilo qilishi davrida Buxoroga qochib kelgan Yormuhammadxonning o'g'li Jonibek sultonni (u Abdullaxonning singlisiga uylanganligi tufayli shayboniylarga kuyovdosh edi) xon qilib ko'tarmoqchi bo'ldilar. Jonibek in'om qilingan taxtdan bosh tortdi. Amirlar uning katta o'g'li Dinmuhammadni xon qilib ko'tardilar. Bu vaqtda u Obivardda edi. U Buxoroga kelayotib yo'lda halok bo'ldi. Shundan keyin uning ukasi Boqimuhammad xon qilib ko'tarildi. Jonibekning uchinchi o'g'li Valimuhammad taxt vorisi (valiahd) deb e'lon qilindi va Balxga noib qilib yuborildi.

Ana shu tariqa, 1599-yilda Movarounnahrda yangi sulola -ashtarxoniylar - «joniylar» (joniylar nomi urug boshlig'i Jonibekning nomidan olingan) sulolasi tashkil topdi. Bu davlatda rasman oliy hokimiyat Jonibek Sulton qo'lida bo'lib, uning nomidan tangalar zarb etilgan, uning nomi xutbaga qo'shib o'qilgan

Boqi Muhammad xonlikdagi ichki siyosiy nizolarga chek qo'yishga harakat qildi, xonlikning shimoliy chegaralarini ko'chmanchi qabilalardan himoya qilish choralarini ko'rdi. Balx viloyatidan eronliklarni haydab chiqarib, u yerga ukasi Vali Muhammadni hokim etib tayinladi. Lekin XVII asr boshlarida Buxoro xonligi hududi Abdullaxon Ikkinchi davridagiga qaraganda juda qisqarib ketgan edi. Ashtarxoniylar Xorazmni va Xurosonning katta qismini butunlay qo'ldan boy berdilar.

Toshkent uchun qozoq sultonlari bilan ko'plab urushlar Olib borishga to'g'ri keldi. Boqi Muhammaddan song taxtga Vali Muhammad o'tirdi. Uning qisqa hukmronligi davrida (1606-1611) ichki kurashlar yanada kuchaydi, yirik o'zbek qabilalari beklari iqtisodiy siyosiy jihatdan katta kuchga ega bo'lib, xon hokimiyatiga bo'ysunmas edilar. Markaziy hokimiyat mamlakatda vaziyatni nazorat qilolmas, hududiy yaxlitligini ta'minlay olmas edi. Yangi xonning markaziy hokimiyatni kuchaytirishga bo'lgan intilishi unga qarshi fitna bilan yakunlandi va taxtni Boqi Muhammadning o'g'li Imomqulixon egalladi. U o'zining nisbatan uzoq davom etgan hukmronligi davrida (1611-1742) xonlikda hukm surayotgan o'zaro feodal umshlarga chek qo'yishga va markaziy hokimiyatni mustahkamlashga muvaffaq bo'lgan bo'lsada, Xuroson va Xorazmni qayta qo'lga kiritish olmadi. Toshkent va xonlikning shimoliy chegaralari uchun ko'chmanchi qabilalar: qozoqlar, qalmiqlar, mo'g'ullarga qarshi muvaffaqiyatli kurash Olib bordi va xonlik hududini shimoli-sharqqa kengaytirdi. Bu davrda xon hokimiyatining mavqeyi oshdi, ichki vaziyat birmuncha yaxshilandi. Lekin undan keyin taxtda o'tirgan Nodir Muhammadxon (1642-1645), Abdulazizxon (1645-1681) va Subxonqulixon (1681-1702) davrida mamlakatda siyosiy vaziyat yana izdan chiqdi. Bu xonlar mahalliy feodallarga va tashqi dushmanlarga qarshi to'xtovsiz urushlar Olib borishga majbur bo'ldilar. Bu kurashlarda hokimiyatning asosiy tayanchi din peshvolari edi. Shu sababli bu davrda yer maydonlari ommaviy ravishda diniy mahkamalar va yirik ulamolar (Jo'ybor xo'jalari kabilar) ixtiyoriga o'ta boshladi. Ivjamlakatda diniy mutaassiblik kuchaydi. Bu o'z navbatida dunyoviy taraqqiyotni bo'g'ar, davlat va jamiyat taraqqiyotiga to'sqinlik qilar edi.

Tinimsiz urushlar, haddan tashqari og'ir soliqlar, mahalliy hokimlarning beboshliklari ustiga tez-tez bo'lib turgan tabiiy ofatlar (qurg'oqchilik, hasharot bosishi) ham mamlakatning iqtisodiy ahvolini izdan chiqardi, xalqning ahvolini yanada nochorlashtirdi. XVIII asr boshlariga kelib ashtarxoniylar davlatidagi inqirozli vaziyat yanada kuchaydi. Bu sulola xonlari yirik saroy

amaldorlari va o'zbek qabilalari boshliqlariga tamomila lo'be bo'lib, ular xonlarni taxtga ko'tarishar, taxtdan mahrum etishar, mamlakatdan quvg'in etishar yoki o'ldirishardi.

Ubaydullaxon (1702-1711) markaziy hokimiyatni kuchaytirishga, mamlakatda hukm surayotgan siyosiy beboshliklarni tugatishga intilgan so'nggi ashtarxoniylar hukmdori edi. Ubaydullaxonning bebosh Uzbek amirlarining iqtisodiy kuchini susaytirish, davlat xazinasini to'ldirish va mamlakatning moliyaviy ahvolini yaxshilashga urinish o'tkazgan pul islohoti (1708-y.) siyosiy-iqtisodiy vaziyatni yanada chigallashtirdi. Zarb etilgan past qiymatli mis pullar bozorlarda savdogarlar tomonidan olinmasdan, dokuqlar yopilib, Buxoro shahrida katta qo'zg'olon ko'tarildi. U katta qiyinchilik bilan bostirilgan bo'lsa-da, mamlakatdagi siyosiy-iqtisodiy vaziyat yaxshilanmadi. Natijada Ubaydullaxon o'ldirilib, taxtni ashtarxoniylar sulolasini amaldagi so'nggi xoni Abulfayzxon egalladi. Uning hukmronligi davrida (1712-1747) mamlakatda qabila boshliqlari, viloyat hokimlarining markaziy hokimiyatga qarshi chiqishlari yanada kuchaydi. Amaldorlar fitnasi avj oldi. Abulfayzxon davrida markaziy hokimiyat O'z ahamiyatini yana yo'qota bordi. Mamlakat o'zini mustaqil hisoblovchi viloyatlarga bo'lina boshladi. Mamlakatni boshqarish mang'it urug'lari tomonidan qo'llab-quvvatlangan va yirik zodagonlar orasida obro'ga ega boigan Muhammad Hakimbiy qo'lga o'ta boshladi. • Abulfayzxon nomigagina xon bo'lib turardi.

Asosiy hokimiyatni nufuzli amirlar Javshan qalmaq, so'ngra qushbegi Abdullabiy, keyin Muhammad Hakimbiy otaliqlar boshqardilar.

Davlatda siyosiy tarqoqlik kuchaydi. Balx Buxorodan ajralib ketdi, keyinchalik bu yerda goh ashtarxoniylardan Normuhammad avlodlari, goh har turli o'zbek shahzodalari hokimlik qilib turdilar. Badaxshonda Yorbek sulolasi hukmronligi qaror topdi. Xorazm Buxorodan tamomila mustaqil bo'lib oldi.

Buxoroda mang'it urug'idan boigan qudratli Muhammad Hakimbiy irodasi bo'sh, zaif Abulfayzxon zamonida otaliq edi. Shu tariqa, mamlakat bo'laklarga bo'linib ketdi. Bundan foydalangan qalmaq va qozoqlar yetti yil mobaynida mamlakatning juda ko'plab vodiylarini, bog'-rog'larini poymol qildilar. Gullab-yashnab turgan joylar choiga aylandi. G'alla, meva, sabzavot mahsulotlari keskin kamayib ketdi.

2. Temuriylar tarixi davlat muzeyi haqida ma'lumot bering.

Temuriylar tarixi davlat muzeyi 1996-yilda bunyod etilgan. Balandligi 31 metr bo'lgan muzey binosi uch qavatlidir. Muzey ko'rgazma zalining markazida devorga ajoyib tasviriy san'at asari ishlangan. Unga «Buyuk Sohibqiron - buyuk bunyodkor» deb nom berilgan. Asar «Tug'ilish», «Yuksalish» va «Faxrlanish» nomlari bilan ataluvchi 3 qismdan iborat. «Tug'ilish» qismida Sohibqironning (buyuk bobomiz. Amir Temurning) tug'ilishi bilan bog'liq urf-odatlar tasvirlangan. «Yuksalish» qismida buyuk bobomiz hayotida doimo amal qilgan «Rosti-rusti», ya'ni «Tog'rilik najotdir» degan shiori Oltin harfi bilan yozib qo'yilgan. Shuningdek, bu qismda Sohibqironning vazirlar, harbiy sarkardalar va olimlar bilan o'tkazayotgan kengashi aks ettirilgan. «Faxrlanish» qismida esa Amir Temur va temuriylar davri merosining avlodlardan avlodga o'tib kelayotganligi g'oyasi tasvirlangan.

3. Abdulla Qodiriy havoti va iidi.

Abdulla Qodiriy 1894 yil 10 aprelda Toshkent shahrida tug'ilgan. XX asr yangi o'zbek adabiyotining ulkan namoyandasi, o'zbek romanchiligining asoschisi. 20-yillardagi muhim ijtimoiy-madaniy jarayonlarning faol ishtirokchisi. Musulmon maktabida (1904-06), rus-tuzem maktabida (1908-12), Abulqosim shayx madrasasida (1916-17) ta'lim olgan; Moskvadagi adabiyot kursida (1925-26) o'qigan. Eski shahar oziqa qo'mitasining sarkotibi (1918), «Oziq ishlari» gazetasining muharriri (1919), Kasabalar sho'rosining sarkotibi (1920), «Mushtum» jurnali tashkilotchilaridan va tahrir hay'ati a'zosi (1923-26). «To'y», «Ahvolimiz», «Millatimga», «Fikr aylagil» kabi she'rlari, «Baxtsiz kuyov» dramasi, «Juvonboz» hikoyasi yozuvchining dastlabki asarlaridir (1914-15). «Uloqda» hikoyasi (1916), «Kalvak Maxzumning xotira daftaridan», «Toshpo'lat tajang nima deydir?» (1920) kabi satirik hikoyalar muallifi. «O'tgan kunlar» (1924-26), «Mehrobdan chayon» (1929) romanlari, «Obid ketmon» (1934) qissasi

yozuvchining ulkan mahoratini o'zida mujassam etgan. Abdulla Shunosiyning «Fizika» (1928), N. V. Gogolning «Uylanish» (1935), A. P. Chexovning «Olchazor» (1936) asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilgan. Abdulla Qodiriy 1926 yilda «Mushtum»da bosilgan «Yig'indi gaplar» maqolasi tufayli qisqa muddat qamalgan. 1937 yilning 31 dekabrda esa «xalq dushmani» sifatida ikkinchi bor qamoqqa olinib, 1938 yil 4 oktyabrda Toshkent shahrida otib tashlangan. Uning asarlari 1956 yildan boshlab oqlangan. Alisher Navoiy nomidagi Respublika Davlat mukofoti laureati (1991), «Mustaqillik» ordeni bilan mukofotlangan (1994).

2-BILET

1. Shayboniylar davlatining tashkil topishi.

Tarixdan ma'lumki, XI-XVI asrlarda g'arbda Dnepr daryosi va Qora dengiz, shimoli-sharqda Irtish daryosi va Balxash ko'ligacha, janubda esa Xorazm va Sirdaryoning quyi oqimlari oralig'idagi yerlar Dashti Qipchoq deb yuritilgan. Bu hududda dastlab Jo'ji ulusi norai bilan Oltin O'rda xonligi tashkil etilgan

XIV asr oxirlarida Oltin O'rda xonligi Amir Temur tomonidan tor-mor etilganidan so'ng parchalanib, bir necha xonliklarga bo'linib ketdi. Volga daryosining o'rta va quyi oqimlarida Qozon va Ashtarxon (Hojitarxon) xonliklari, Qrim yarim orolida Turkiya ta'sirida bo'lgan Qrim xonligi vujudga keldi. Dashti Qipchoqning sharqiy qismida esa Oq O'rda tashkil topdi. Bu katta hududda qiyot, mang'it, do'rmon, qushchi, o'rtachi, nayman, tuba, toyraas, jot, xitoy, uyg'ur; qorluq, ushun (usun), karlavut, ichki, ming, tan gut, qo'ng'iroq va boshqa qabilalar yashagan. Bu ulus O'zbeklar davlati, uning aholisi «o'zbeklar» deb atalgan.

Dashti Qipchoqning sharqiy qismi, ya'ni Oq Ordada shayboniylardan bo'lgan Abulxayrxon (1428-1468) tarqoq bo'lgan mayda xonliklarni birlashtirib, katta davlatga asos soldi. Keyinchalik mang'it urug'lari ham Abulxayrxon qo'l ostiga birlashtirildi. Qozoq urug'lari XV asrning 40-yillarida Abulxayrxonga bo'yusinishdan bosh tortib Chu va Yettisuv vohasiga ko'chib ketdilar va keyinchalik Qozoq xonligiga asos soldilar (1465).

Dashti Qipchoqda siyosiy tafihsizliklar, katta yer egalari bilan dehqonlar va chorvadorlar o'rtasida ichki ziddiyatlar kuchayishi natijasida davlat zaiflashib bordi. Ana shunday sharoitda hokimiyatni qo'lga olgan Abulxayrxonning nabirasi Muhammad Shayboniixon (1451 -yilda tug'ilgan, yoshlik yillarida Samarqand va Buxoro madrasalarida o'qigan) Dashti Qipchoqdagi qabilalarni birlashtirib, davlat hokimiyatini yanada mustahkamlaydi.

Amir Temur vorislari o'rtasida olib borilgan to'xtovsiz feodal urushlar temuriylar davlatining kuchsizlanishiga olib keldi va birin-ketin ular qaramidagi davlatlar va mulklar ajralib chiqib ketdi. Xorazmdan Astrobodgacha bo'lgan keng raasofadajoylashgan turkmanlar bir necha qabilalardan tashkil topgan bo'lib, ko'pincha o'zaro kelisha olmas edilar. Lekin ular qulay vaziyatdan foydalanib Temuriylar davlatidan ajralib chiqdilar. Farg'ona vodiysi ham ajralib mustaqil davlat tashkil etdi. Bundan tashqari forsiy dehqon aholi joylashgan Hisor va Badaxshon ham mustaqil davlatga aylandi. Movarounnahrda temuriy hukmdorlarning o'rnini Abulxayrxonning nevarasi Shayboniy asos solgan o'zbeklar davlati egalladi.

Temuriylar davlatining zaiflashganligi, tarqoqlikning kuchayishi va hokimlikka da'vogarlarning o'zaro to'xtovsiz urushlari shayboniylarning Turkistonga hujumi uchun zarur shart-sharoitlar yaratdi. Shayboniixon XV asr oxirlarida Turkistonga bir necha bor yurishlar qilib O'tror, Sabron, Yassi (Turkiston) shaharlarini bosib oldi

U 1499-1507-yillarda Buxoro, Samarqand, Toshkent, Shohruhiya, Farg'ona, Qunduz, Xorazm, Balx va Hirotni ishg'ol qilib, Movarounnahr va Xurosonda o'z hokimiyatini o'rnatdi.

Muhammad Shayboniixon boshchiligidagi ko'chmanchi o'zbeklar XVI asr boshlarida Movarounnahr va Xurosonni egallab, temuriy shahzodalar hukmronligiga chek qo'ydilar va bu ulkan hududda o'zlarining markazlashgan davlatiga asos soldilar. Bu davlat poytaxti avval Samarqandda bo'lgan bo'lsa, XVI asr o'rtalaridan boshlab Buxoroga ko'chiriladi. Shundan keyin bu davlat Buxoro xonligi deb ham atala boshladi. Butun XVI asr mobaynida hokimiyatni o'z qo'llarida saqlab kelgan shayboniylar sulolasi hukmronligi o'zbek davlatchiligi tarixida katta ahamiyatga ega bo'lib, xuddi shu davrda o'zbek xalqining etnik shakllanishidagi uchinchi davr boshlandi. Dashti qipchoqlik o'zbeklar Movarounnahr va Xurosondagi mahalliy turkiy xalq o'zining azaliy qon-qarindoshlari bilan qo'shilib ketdi va ularga ham o'zining nomini berdi .

Tarixiy manbalar va tadqiqotlarda XV asrning 20-yillarida Qipchoq dashtining Sharqiy yerlarida tashkil topgan, qirq yildart ziyodroq hukm surgan Abulxayrxon (1428-1468) hamda Movarounnahrda tashkil topgan Muhammad Shayboniyxon (1450-1510) davlatlarini ko'chmanchi o'zbeklar davlati deb atashgan. Ammo bu unchalik to'g'ri emas, chunki ushbu davlatlarning asosiy aholisi mol chorvachiligi bilan shug'ullangani holda, ular tarkibiga, shuningdek, Sirdaryoning quyi qismida, qisman Xorazm vohasining chekkalarida hunarmandchilik, dehqonchilik bilan shug'ul-lanuvchi urug' va qabilalar ham kirgan

2. Minorai Kalon me 'moriy yodgorligi haqida ma 'lumot bering

Minorai Kalon (Katta Minora) me'morchilik namunasi Qoraxoniylar davlatining Movarounnahrda amiri Arslon Bug'roxon tomonidan bunyod etilgan. Minorai Kalonning bunyod etilishi o'rta asrlarning rivojlangan davriga (XII asr), aniqrog'i, 1127-yilga to'g'ri keladi Me'moriy obidaning qurilishida tosh, maxsus qir qotishmasidan, chorsu pishiq g'ishtidan, loy, taxta va boshqa bir qator ashyolardan foydalanilgan. Uning dizayni haqida gapiradigan bo'lsak,

balandligi 50 metr, aylanma eni 9 metr. Minoraning salla shaklidagi yuqori qismi• g'isht o'ymakorligi bilan bezatilib, kamiz holiga keltirilgan. O'qsimon tirgak o'nasida Arslonxonning nomi hamda binokor ustaning ismi (usta Baqo) bitilgan. Minora ichida g'ishtin aylanma zinapoya bo'lib, mezanaga olib chiqadi. Kursisi qirrador, tanasi g'olasimon, tepasi gumbazli davra qafasako'shk bilan bog'langan. Minora yuqoriga ingichkalashib boradi va muqarnas bilan tugaydi Qafasasidagi 16 ravoqli darchalar orqali atrofini kuzatish mumkin. Tepaga minora ichidagi 104 aylanma zinapoya orqali chiqiladi. Masjidi Kalon tomonidan minoraga o'tiladigan ko'prikcha bo'lgan. Minorai Kalonning o'zagi ham, bezagi ham chorsu pishiq g'ishti (27x27x4x5 sm) ganchxok loyida terilgan. Bezak g'ishti o'miga qarab turli shaklda, sini silliq pardozlangan. Ustmaust joylashgan turli xil handasiy shakldagi bejirim bezakli halqalari g'ishtin dandanalar bilan hoshiyalangan. Bezaklar orasida tarixiy-diniy mazmundagi kufiy yozuvlar uchraydi. Muqarnas ostidagi moviy rang sirkor halqalarning har biri turli xil handasiy shaklda bezatilgan (keyinchalik to'kilib ketgan). Me'moriy obidaning ushbu haqida gapiradigan bo'lsak, inshoot pishiq g'ishtdan Sharq an'analariining naqshdor shakllar uslubida ishlangan. Me'moriy inshootning 0' ziga xos tomoni shundaki, u Buxoro shahrida qad ko'targan boshqa inshootlardan o'zining me'moriy yechimi bilan ajralib turgan. Bundan tashqari, me'moriy inshoot balandligi jihatidan ham boshqa me'moriy inshootlardan ajralib turgan. Minora o'z davrida muazzin uchun azon aytishjoyi vazifasini o'tagan bo'lsa, harbiy maqsadlarda esa kuzatuv obyekti ham bo'lganligi tarixiy manbalarda saqlanib qolgan. Minoraning bugungi kungacha bo'lgan holatlari haqida gapiradigan bo'lsak, tanasi va muqarnaslari ta'mir etilgan (1924). Yer ostidagi asosi (kursisi) usta Ochil Bobomurodov tomonidan ochib ta'mirlangan (1960). Buxoro shahrining 2500 yilligi munosabati bilan Minorai Kalonda ham ta'mirlash ishlari olib borildi (1997). Bundan tashqari, me'moriy inshoot atroflari obod etilib, ko'kalamzorlashtirilgan. Me'moriy obidaga xalqaro tashkilotlar tomonidan berilayotgan e'tiborga to'xtaladigan bo'lsak, YUNESKO tashkilotining Butun Jahon yodgorliklari ro'yxatiga kiritildi. 1993-yilda Buxoro shahrining tarixiy markazi (Issessiya, Kolumbiya) "Butunjahon madaniy meroslari ro'yxati"ga kiritilgan

3. Abdulla Avloniy hayoti va iidi.

Abdulla Avloniy 1878-yil Toshkent shahrida hunarmandlar oilasida tug'ildi. U maktab va madrasada ta'lim olib, o'z zamonining ma'rifatli va chuqur bilim sohibiga aylandi. Abdulla Avloniy o'lkada ta'lim, matbuot, teatr sohalarining rivojlanishiga katta hissa qo'shib, 1907-yil «Shuhbat» gazetasiga asos soldi. Oczi tashkil qilgan yangi usul maktabi uchun «Birinci muallim», «Ikkinchi muallim», «Turkiy guliston yoxud axloq» kabi darsliklarni yaratdi.

3-BILET

1. Spartak qo'zg'oloni.

Mil. avv. 74-yilda boshlangan Spartak boshchiligidagi qullar qo'zg'oloni qadimgi dunyoda eng ommaviy va uyushgan qo'zg'olonlardan biri bo'ldi. Rim armiyasida xizmat qilishdan bosh

tortganligi uchun Kapuya shahridagi gladiatorlik maktabiga sotib yuborilgan frakiyalik qul Spartak qullarni qo'zg'olon ko'tarishga undadi. Ammo kimdir bu haqda rimliklarga xabar yetkazadi. Shunda Spartak va uning 200 ga yaqin tarafdorlari qorovullarga hujum qiladilar va qochib chiqib ketadilar. Ular Vezuviy tog'idagi qoyaga chiqib oladilar. Asta-sekin boshqa qullar ham ularga kelib qo'shila boshladi va qo'zg'olon ko'targanlar safi kengaya bordi. Ko'p o'tmay ularning soni 10 ming kishiga yetdi. Qo'zg'olon ko'targan qullarni tor-mor etishgajo'natilgan uch ming kishilik qo'shin Vezuviy tog'lari yaqinida harbiy lager tikladi. Qamal boshlandi.

Spartak kutilmaganda dadil rejani amalga oshirdi. Qullar uzum novdalaridan narvon to'qib, ko'rinmaydigan tarafdin cho'qqidan pastga tushib oldilar. Rimliklar guruhining orqasidan zarba bergan Spartak ularni tor-mor etdi. Ammo ko'p o'tmay qo'zg'olon ko'targanlar orasida ixtilof paydo bo'ldi. Qullarning bir qismi Rimni tark etib, o'z yurtlariga qaytishni afzal bildilar. Ko'pgina qullar esa mamlakatdan chiqib ketmaslikka, Rimni tor-mor etishga va quldorlardan qasos olishga ahd qilishdi. Spartakka qarshi tajribali sarkarda Mark Krass boshchiligidagi ko'p ming sonli qo'shin jo'natildi. Mil. avv. 71-yilning bahorida ro'y bergan hal qiluvchi jangda Spartak lashkari tor-mor etildi, uning o'zi esa ana shu angda halok bo'ldi. 6 mingdan ziyod asirlar Rim -Kapuya oralig'idagi yo'l bo'ylaridagi xochlarga mixlab tashlandi.

2. Tillakori madrasasi haqida ma'lumot berine.

Samarqandning Registon maydonida joylashgan Tillakori madrasasi Yalangto'shbiy Bahodir tomonidan bunyod etilgan. Me'moriy obidani bunyod ettirgan shaxs haqida gapiradigan bo'lsak, Yalangto'shbiy Bahodir Saidqul o'g'li, Yalangto'shbiy Otaliq (1576-yil Nurota 1656-yil Samarqand) Ashtarxoniylar davrida olchin qabilasidan bo'lgan harbiy-mulkdor zodagonlarning yirik vakili, Samarqand hokimi (1626-yildan). Yalangto'shbiyning buyrug'i bilan ikkinchi yirik madrasa Tillakori 1646-1660-yillar mobaynida qurilgan. Uning qurilishida pishgan va xom g'isht, loy, yog'och, oltin suvi va qimmatbaho toshlardan foydalanilgan. Me'moriy obidaning dizayni: peshtoq chuqur ravoqli, 2 qanotining oldi ravoqli, 2 qavatli hujralar, burchaklarini teng hajmdagi guldasta mezanalar egallagan. Madrasa xonaqohi (10,8x 10,8 m)ning poygumbazi baland, uzoqdan ko'zga tashlanib turadi. Uning gumbazi oxiriga yetkazilmagan. Xonaqoh to'riga marmardan mehrob va zinapoyali minbar ishlangan. O'z davrida zarhal naqshlar bilan jozibador bezatilgan xonaqohning 2 yonini oldi ravoqli, gumbaz tomli ayvon (yo'laklar) egallagan. Peshtoq ravog'idagi marmar taxtachada bezak ishlari 1659-1660-yillarda bajarilganligi yozilgan. Bosh tarzidagi bezak mavzularining boyligi, ichki va tashqi naqshlarning serhashamligi, peshtoq qanosi va tokchasidagi iroqi kashtani eslatadigan bezaklar, bo'fima yozuvlar o'ziga xosdir. Ravoq burchaklari, bezakli toqilarni to'ldirishda koshinpaz ustalar turli usullarni qo'llashgan. Koshinkori ravoglarda yashil tangachalar, sarg'ish yaproqchalar va feruza poyalar aks ettirilgan. Xonaqoh izorasi koshin namoyon, devori, gumbazi va bag'ali kundal uslubidagi serhasham naqshlarga boy. Mehrob ravog'i va bag'ali muqarnas kosachalar bilan to'ldirilib, zarhal berilgan hamda Qur'on oyatlaridan olingan bo'ltma yozuvlar bilan hoshiyalangan. Eshiklar murakkab naqsh va yozuvlar bilan yog'och o'ymakorligida pardoqlangan. Hovli sahni (50x50 m)ga marmar yotqizilgan. Atrofidagi hujralarga eshik, tobadonlariga panjaralar ishlangan. 1930-yillarda bu yerda maxsus ustaxona tashkil etilib, koshinlarning qadimiy rangini topish yo'lida tadqiqot ishlari olib borilgan. Inshootning uslubiga keladigan bo'lsak, Sharq me'morchiligini o'zida mujassamlashtirgan, gumbazsimon, "Chor" uslubida qurilgan. Me'moriy obidaning o'ziga xos tomonlaridan biri shundaki, dastlab u Yalangto'shbiy Bahodirning kichik maqbarasi nomi bilan atalganligiga qaramay xalq orasida Tillakori nomi bilan mashhur bo'lgan. Bundan tashqari, dastlab madrasaning o'rnida Mirzoyi karvonsaroyi bo'lgan. Me'moriy obidaning bugungi kundagi holati haqida gapiradigan bo'lsak, inshoot mamlakatimiz mustaqilligi davrida va undan oldin ham bir necha bor ta'mirlangan. Jumladan hozirgi kunda me'moriy inshoot muzey vazifasini o'tamoqda. Me'moriy inshoot ko'pgina xalqaro sayyohlarning e'tibor-markazida. Bundan tashqari, inshoot YUNESKO tashkilotining Butun Jahon yodgorliklari ro'yxatiga kiritildi.

3. Abdurauf Fitrat havoti va faolivati.

Abdurauf Abdurahim o'g'li Fitrat 1886 yil Buxoroda ziyoli oilasida tug'ildi. 1909-1913 yillarda esa adib Turkiyada, Istanbul doilfununida tahsil oladi. U yerda zamondoshlari bilan birgalikda «Buxoro ta'limi (umumiy) maorif jamiyati»ni tuzadi. Fitrat 1919-20 yillarda Afg'oniston hukumati Tashkentdagi vakolatxonasida tarjimon, «Turon», «Buxoroi sharif», «Oina» kabi ko'pgina gazeta va jurnallarni tashkil etishda bosh-qosh bo'ldi, Turkistonda til, adabiyot, san'at masalalari bilan ilk bor tashkiliy ravishda shug'ullangan

«Chig'atoy gurungi» tashkilotiga rahbarlik qildi, Buxoro xalq

Respublikasining bir qator rahbar lavozimlarida ishladi. Buxoro amiriga berilgan ultimatum ham uning qalami bilan yozildi. 1923-1924 yillarda Fitrat ma'lum muddat Leningradda, so'ngra Moskvada yashadi. Unga o'zbek ziyolilari ichida birinchilardan bo'lib professor ilmiy unvoni berildi. Adib ilk aspirantlarga rahbarlik qildi, Buxoroda musiqa maktabi ochdi. O'z smirlik yillari u Mijmar («cho'g'don») taxallusi bilan, so'ngra Fitrat («tug'ma iste'dod») taxallusi bilan ijod qildi. Fitratning «Muxtasar islom tarixi» (1915), «Ro'zalar», «Shaytonning tangriga isyoni» (1924), «Qiyomat» kabi asarlari diniy mavzuda yozilgan. Qomusiy bilim va badiiy iste'dod egasi bo'lgan Fitrat 1938 yil 4 oktyabrda otib tashlangan.

4-BILET

1. Birinchi jahon urushi va oqibatlari.

XX asrning boshlarida jahondagi yirik davlatlarning mustamlakalarga ega bo'lish masalasida o'zaro munosabatlari keskin ko'rinish oldi. Birinchi jahon urushida Rossiya, Angliya va Fransiya davlatlaridan iborat ittifoq — Antanta tomonida turib unishda qatnashdi. Rossiya imperiyasining Birinchi jahon urushida ishtirok etishi uni iqtisodiy jihatdan yomon ahvolga solib qo'ydi. Busiz ham G'arbiy Yevropa davlatlaridan taraqqiyoti ancha orqada qolib ketgan Rossiya urush tufayli yanada nochor ahvolga tushib qoldi. Natijada podsho hukumati o'z mustamlakalaridan, jumladan, Turkiston o'lkasidan ham yanada ko'proq foyda olish uchun ularning tabiiy boyliklarini ko'proq o'zlashtirishga jonjahdi bilan kirishdi. Mahalliy aholidan esa arzon mehnat kuchi sifatida foydalanishga harakat qildi. Bu umsh tufayli Rossiyada ommaviy safarbarlik e'lon qilindi. Safarbarlik Rossiyaning mustamlakalariga ham, jumladan, Turkistonga ham tegishli edi. Unga ko'ra Turkiston o'lkasidan urushga 19 yoshdan 43 yoshgacha bo'lgan aholining yevropalik qismi vakillari chaqirildi. Aynan hosillarni yig'ib olish vaqtiga to'g'ri kelgan bu chaqiruv Turkiston o'lkasidagi Rossiya gubernalaridan ko'chirib keltirilganlarning oilalari uchun qiyinchilik tug'dirdi. asosiy ishchi kuchi bo'lgan erkaklarning umshga olinishi oilaning asosiy boquvchisidan ajralishiga va ularning yomon ahvolga tushishiga sabab bo'ldi. 1914-yilda

Turkistonda «favqulodda muhofaza holati» deb e'lon qilinishi natijasida mustamlaka hukumatning mahalliy aholi ustidan nazorat vaziro chorolari kuchaydi. Turkiston aholisi umshga safarbarlik e'lon qilinishiga qarshi chiqib, «favqulodda holat» tartiblariga rioya etmay qo'ydilar. Bunday tartiblarni buzganlar 50 so'mgacha jarima to'laydigan yoki 3 oygacha qamoqqa olinadigan bo'ldi. Busiz ham aholi turmush sharoitining yomonligi, oziq-ovqat va boshqa mahsulotlarning yetishmasligi, narx-navoning oshib ketganligi o'lkada norozilik kayfiyatining yanada oshishiga hamda ommaviy ko'rinishdagi qo'zg'olonlarning kuchayishiga sabab bo'ldi. Urush davomida qishloq xo'jaligi vayron bo'ldi, ekin maydonlari qisqarib ketdi, qishloqda ishchi kuchlar yetishmas edi. Temiryo'lda boshboshdoqlik hukmron bo'lib, amalda esa u harbiy davr yuklarini tashir edi. Butun xo'jalik aloqalari izdan chiqqan. Rossiya iqtisodiyoti urush va bunday ko'lamdagi harbiy harakatlar uchun zaif ekanligi ayon bo'ldi. Davlat moliyasi inqirozga yuz tutdi. Maorifga, madaniyatni rivojlantirishga xarajatlar kamayib ketdi va mayda kredit deyarli qolmadi. Faqat urushning bir yili davomida soliqlar miqdori 50 foizga ko'paydi. Talafotlar o'z mini to'ldirish va harbiy xarajatlar o'z sishini qoplash maqsadida qo'zimcha mablag'lar izlar ekan, chor hukumati o'zi uchun ancha odatiy va eng oson bo'lgan yo'ldan, ya'ni o'z mustamlaka o'lkalarini talashdan, urush olib borish uchun sarf-xarajatlarning katta qismini o'z mustamlakalari, jumladan, Turkiston o'lkasi gardaniga yuklash yo'lidan bordi. 1915-yildan boshlab, Turkistonda paxtaga o'zgarmas davlat narxlari

joriy etildi, narxlar umumiy o'z sishi sharoitida bu narx paxtakorlarning hosil yetishtirishdagi

xarajatlarini qoplay olmas edi

2. Ulug'bek rasadxonasi haqida ma'lumot berine.

Rasadxona Mirzo Ulug'bek tashabbusi va homiyligida bunyod etilgan. Mirzo Ulug'bek Amir Temurning kenja o'g'li Shohruhning to'ng'ich o'g'li bo'lib, 1394-yil 22-martda Eronning Sultoniya shahrida tug'ilgan. U 1409-yil otasi Shohruhning yordamida Movarounnahr taxtini egallaydi va u yerda 40 yil 1449-yilgacha hukmronlik qilgan. U buyuk olim bo'lib, astronomiyaga oid "Ziji jadidi Ko'ragoniy" asarini, tarixga oid "To'rt ulus tarixi" asari va musiqaga oid 5 ta risola yozgan. Rasadxona rivojlangan o'rta asrlarning so'nggi davrida, XV asr me'morchiligining nodir namunalaridan biri bo'lib, Mirzo Ulug'bek farmoyishi bilan 1424-1429-yillarda bunyod etilgan Uning geografik joyini G'iyosiddin Jamshid tanlagan bo'lib, Samarqanddagi Ko'hak (Cho'ponota) tepaligida, Obirahmat anhoiri bo'yida bunyod etilgan. Ulug'bek rasadxonasi qurilishida xom va pishgan g'isht, loy, taxta va shu kabi ashyolardan foydalanilgan. Rasadxona ulkan silindr shaklida bunyod etilgan; ayrim qo'lyozmalarga ko'ra, balandligi 31 m dan iborat 3 qavatli qilib qurilgan. Ulug'bek rasadxonasining arxeologik qoldiqlari 1908-yil V.L.Vyatkin rahbarligida olib borilgan qazilma ishlari asosida topildi. Xususan, bu yerda diametri 48 m keladigan, qalinligi bir g'isht bo'lgan aylanma devor borligi va uning markazida qo'shaloq yoydan iborat bosh qurilmaning qoldig'i mavjud bo'lganligi aniqlangan. Uning katta zallari, turli kattakichik xonalari bo'lgan. Boburning yozilishicha, Ulug'bek rasadxonaning sirti koshin va sirli parchinlar bilan bezatilgan. Ulug'bek rasadxonasi me'morchilikning o'rta ziga xos, teng diametrli yumaloq uslubida bunyod etilgan. Ulardan eng asosiysi radiusi 40,2 m.li qo'shaloq yoydan iborat kvadrat qurilma hisoblanadi. Kvadratning janubiy qismi yer ostida, qolgan qismi shimoliy tomonda yer sathidan 30 m Cha balanddajoylashgan. Asbob aylanasi bir gradus yoy 701,85 mm va bir minut yoy 11,53 mm ga to'g'ri keladi. Rasadxona o'rta asrlarda asbob-uskunasi jihatdan ham beqiyos bo'lgan. Asbob astronomiyaning asosiy doimiyliklari — ekvator va ekleptika orasidagi burchakni o'lchash, yillik protsessiya doimiysini, tropik yil davomiyligini va boshqa fundamental astronomik doimiyliklarni aniqlashga imkon bergan. Mirzo Ulug'bekning eng yirik astronomik asari "Ziji jadidi Ko'ragoniy" ham rasadxonada yaratilgan. Uning qurilishi va keyingi ilmiy faoliyati Ulug'bek taklifi bilan yig'ilgan mashhur olimlar G'iyosiddin Jamshid Koshiy, Qozizoda Rumiy, Ali Qushchi va boshqalar nomi bilan bog'liq. Rasadxona o'z davrida yirik astronomik kuzatuv Amajmuasi vazifasini o'tagan. Unda mavjud bo'lgan asbob-uskunalar yordamida quyosh, oy, sayyoralar va alohida yulduzlar kuzatilgan. Me'moriy obidaning bugungi kundagi holati haqida gapiradigan bo'lsak, mustaqillikka erishganimizdan keyin mamlakatimizdagi boshqa me'moriy obidalar singari ta'mirlalab qismlari qayta tiklandi.

3. Naimiddin Kubro havoti va faolivati.

Najmiddin Kubro (1145—1221) — ulug' shayx, tasavvufning taniqli vakillaridan biri, kubroviylik tariqatining asoschisi. Uning taxallusi "dinning ulug' yulduzi" ma'nosini beradi. Kubroning karomat ko'rsatish, voqealarni oldindan bilishi, o'tkir nazari bilan ta'sir etish xislatiga ega inson bo'lganligi haqida rivoyatlar tarqalgan. Keksa shayx va donishmand insonning mo'g'ullarga qarshi jangdagi qahramonligi, jasorati avlodlarga ibrat bo'lib qoldi. Kubro shaxsi va uning merosi o'zbekistonda mustaqillik tufayli o'rganila boshlandi. 1995yilda O'zbekistonda Najmiddin Kubro tavalludining 850 yilligi nishonlandi. Mashhur shayx, yirik tasavvuf olimi, xalq qahramoni va otashnafas shoir Najmiddin Kubro Xiva yaqinidagi hozirgi Sayot qishlog'ida tug'ilgan. Uning to'liq ismi - Ahmad ibn Umar Abuljannob Najmiddin al-Kubro al-Xivaqiy al-Xorazmiy. «Shayxi valiytarosh» - «Avliyolar yetishtiradigan shayx» nomi bilan shuhrat qozongan bu ulug' inson tasavvufdagi mashhur kubraviya tariqatiga asos solgan. Bu tariqat ahllari xufiya zikrni targ'ib etganlar. Kubraviya ta'limoti asosan Markaziy Osiyo va qisman Eronga tarqalgan. Najmiddin Kubroning o'nga yaqin asarlari fanga ma'lum. Uning, ayniqsa, «Al-usul al-ashara» («O'rta usul»), «Favoyih ul-jamol va favotih ul-jalol» («Jamol xushbo'yliklari va jalolning kashfi»), «Risalat ulhoif ul-hoim an lavmat il-loim» («Qo'rquvchi ovvoralar va malomat etguvchi malomatiylar haqida»), «Tafsir», «Sharh us-sunna val-masolik» («Sunna va ezguliklar sharhi») kitoblari mashhur. Kubro o'z asarlarini asosan arab tilida yozgan. Faqat boshlovchi so'fiylar uchun qo'llanma

sifatida yaratilgan «Fi odob us-solikin» («Soliklar odobi haqida») asari va ruboiylarini forsiyda bitgan

5-BILET

1. ikkinchi jahon urushi va oqibatlari.

Ikkinchi jahon urushi 1939-yilning 1-sentabridan 1945-yilning 2-sentabrigacha, ya'ni 6 yil davom etdi. Bu urush dunyoning 61 davlatini o'z doiriga tondi. Ularda dunyo aholisining 80 foizi yashar edi. Armiya saflariga jami 110 mln. kishi safarbar etildi.

Ikkinchi jahon urushi tarixda eng dahshatli, eng ko'p talafot va kaita vayrongarchilik keltirgan urush sifatida iz qoldirdi. Chunonchi, maxsus adabiyotlarda qayd etilishicha, bu urushda 65—67 mln. kishi halok bo'lgan. Ularning yarmi tinch aholi edi.

Vayrongarchilikdan ko'rilgan zarar va umm xarajati birgalikda 4 trillion dollarni tashkil etdi. Bu urush ayni paytda eng dahshatli qurollar ishlatilgan urush ham edi. Urush oxirida hatto raketa quroli hamda atom bombasi yaratildi va ular insoniyatga qarshi ishlatildi. Fashizmning dunyoga hukmron bo'lishga intilishi va insoniyat boshiga keltirishi mumkin bo'lgan kuifati antifashistik kuchlarni birlashtirdi. Erksevar xalqlar birgalikda fashizmga qarshi kurashdilar. Va, nihoyat, g'alaba ham qozondilar. Biroq bu g'alaba-ga osonlikcha erishilmadi.

Avalgi mavzuda qayd etilgandek, 1939-yilning 1-sentabrida Germaniya Polshaga hujum qildi. Bungajavoban Buyuk Britaniya va Fransiya Germaniya yaga qarshi urush e'lon qildilar va shu tunda urush boshlanib ketdi. Polsha armiyasi kam sonli va yaxshi qurollanmagan edi. Shunday bo'lsa-da, u jasorat bilan qarshilik ko'rsatdi. Lekin kuchlar teng bo'lmagani uchun Polsha armiyasi ikki hafta ichida tor-mor etildi. 17-sentabr kuni Polsha hukumati Prezident Ridz Smigli boshchiligidagi mamlakatni tashlab chet elga chiqib ketdi.

Xuddi shu kuni Germaniya bilan kelishuvga binoan sovetlarning 209 mingga ortiq jangchi va zobitlari Polshaga bostirib kirdi hamda 28-sentabr kuni Moskvada Sovet davlati va Germaniya o'rtasida «Do'stlik va chegara to'g'risida» shartnoma imzolandi. Unga ko'ra, mustaqil Polsha davlati tugatildi va bo'lib olindi. Ayni paytda G'arbiy Ukraina va G'arbiy Belorussiya Sovet davlatiga berildi. Polshaning Germaniya bilan chegaradosh bo'lgan yerlari Germaniya-ga o'tdi. U yerda nemis general-gubernatorligi tuzildi. 1939-yilning 28-sentabrida imzolangan sovet-german shartnomasiga ko'ra, sovet hukumati Boltiqbo'yi respublikalaridan Sovetlar armiyasini bu respublikalarda joy-lashtirish va o'zaro yordam to'g'risida shartnoma imzolashni talab eidi. Boltiqbo'yi respublikalarining bu talabga bo'ysunmaslikka ijozatlari yo'q.

30-noyabr kuni sovet armiyasi Finlandiyaga hujum qildi. Bu qilmishi uchun Sovet davlati Millatlar Ligasidan chiqarildi. (Millatlar Ligasiga 1934-yilda qabul qilingan edi.)

Buyuk Britaniya va Fransiya Germaniyaga qarshi umm e'lon qilgan bo'lsalar-da, biroq faol harbiy harakatlar boshlamadilar. Germaniya armiyasining asosiy kuchlari Polsha bilan band bo'lib qolgan paytda bunday imkoniyat bor edi. Buyuk Britaniya va Fransiyaning bu pozitsiyasi 1940-yilning bahorigacha davom etdi. Ularning faolsizligi urush tarixiga «g'alati urush» nomi bilan kirdi. Buyuk Britaniya va Fransiya o'zlarining qudratli harbiy-dengiz flotlari kuchi bilan Germaniyani blokada iskanjasiga olishni rejalashtirgan edilar. Ayni paytda ular Fransiya — Germaniya chegarasida Fransiya bunyod etgan kuchli mudofaa inshootlari Germaniyaning g'arbga hujumga o'tishiga yo'l qo'ymaydi, bordi-yu hujumga o'tganda ham, uni yorib o'ta olmaydi, deb ishonadilar.

Bu orada Sovet qo'shinlari Finlandiya armiyasini mag'lubiyatga uchratdi. 1940-yil 12-martda sovet-fin tinchlik shartnomasi imzolandi. Unga ko'ra, Kareliya bo'g'ozida Viborg shahri bilan birgalikda Sovet davlatiga o'tdi. Ap-rel oyida Germaniya armiyasi G'arbiy frontda hujumga o'tdi. 9-aprel kuni Daniya va Norvegiya bosib olindi. 14-may kuni Gollandiya, 28-may kuni Esh Belgiya taslim bo'ldi. Shimoliy Fransiya joylashgan ingliz-fransuz harbiy qismlari qurshovga tushib qoldi. Biroq ularning katta qismi ko'p talafotlar bilan Buyuk Britaniyaga o'tib ketishga muvaffaq bo'ldi. Oz ittifoqchisi Germaniyaning birin-ketin zafarli g'alabalaridan ruhlangan Italiya 10-iyun kuni Fransiya va Buyuk Britaniyaga qarshi urushga kirdi. Qisqa muddat ichida Fransiya qo'shinining katta qismi tor-mor etildi. 14-iyunda nemislar Parijni egalladi. 22-iyun kuni

Kompen o'rmonida Germaniya va Fransiya o'rtasida yarash bitimi imzolandi. 25-iyun kuni shunday yarash bitimi Italiya bilan Fransiya o'rtasida ham imzolandi. Bu bitimlarga, ko'ra Fransiya harbiy harakatlarni to'xtatdi. Armiya va flotni qurolsizlantirdi. Pol Reyno hukumati iste'foga berdi. Germaniya Fransiya hududining uchdan ikki qismini okkupatsiya qildi. Parij shahri ham okkupatsiya hududi tarkibida edi. Okkupatsiya qilinmagan liududda marshal Peten boshchiligidagi qo'g'irchoq hukumat tuzildi va uncha katta bo'lmagan Vishi shahrida joylashdi hamda Peten hukumati Germaniya bilan hamkorlik qilish majburiyatini oldi.

Dastlab Fransiyaning barcha yirik siyosiy arboblari va mustamlakalar-dagi ma'muriyatlar Peten hukumatini tan olishdi. Faqat u davrda hali mashhur bo'lmagan general de Goll yarash bitimini ham, Peten hukumatini ham tan olmadi. U Buyuk Britaniyaga jo'nab ketdi. U yerda «Erkin Fransiya» harakatini tuzdi va barcha vatanparvar kuchlarni Germaniyaga qarshi kurashga chaqirdi.

2. Toshkentdagi Ko'kaldosh madrasasi haqida ma'lumot berin.

Ko'kaldosh madrasasi — O'zbekistonning Toshkent shahridagi me'morlik yodgorlik. Shahar markazining Chorsu maydonida joylashgan. Qulbobo ko'kaldosh qurdirgan (1551—1575). Madrasa (umumiy o'lchami 62, 7X44,9 metr) bosh tarzi janubga qaragan. Darvozadan kiraverishda chapda masjid, o'ngda darsxona joylashgan. Masjid va darsxonalarning tomi o'zaro kesishgan ravoqlar ustiga o'rnatilgan gumbazlardan iborat. Miyonsaroy 7 gumbazli. Chorsi hovlisi keng (38X26,9 metr), hujralar va ochiq ayvonlar bilan o'ralgan. Hovlining atrofidagi hujralar 38 ta bo'lib, darsxona va masjid bilan o'zaro bog'langan. Madrasa dastlab 3 qavatli bo'lgan. Me'morlar madrasani bezashda, asosan, binoning old tomoniga e'tibor berishgan. Peshtoqi bilan birga balandligi 19,73 metr bo'lib, sirkor parchin va girih naqshlar bilan bezatilgan. Bosh tarzining 2 burchagidagi guldastalar tepasi qafasa bilan yakunlangan. Ko'kaldosh madrasasi XVIII asr boshlarida qarovsiz holga kelib qolgan va karvonsaroy ombori sifatida foydalanilgan. 1886 va 1946-yillardagi zilzilalar oqibatida vayron bo'lgan. Bir necha bor ta'mirlanishi natijasida madrasaning tashqi ko'rinishi o'zgarib ketgan. Ko'kaldosh madrasasi hujralaridan birida Furqat (1889—1891) va Hamza (1910—1911) istiqomat qilishgan, shoir Hislat va boshqalar tahsil olgan. Madrasaning old tomoniga an'anaviy usulda zinapoya ishlangan. 1998-yildan binoning muhandislik ustuvorligini ta'minlash, tashqi va ichki tarzlarini asl holiga keltirish va atrofni obodonlashtirish ishlari olib borilgan. Ko'kaldosh madrasasi O'zbekiston musulmonlari idorasi tasarrufida (1991-yildan). Binoda shu idoraga qarashli o'rta maxsus islom bilim yurti joylashgan.

3. Abu Ali ibn Sino hayoti va faoliyati.

Abu Ali ibn Sino 980-yilda Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida mahalliy amaldor oilasida dunyoga keldi. Maktabni bitirgach, ustozi Abu Abdullohdan mantiq, falsafa, riyoziyot va fiqh ilmlarini o'rganadi. O'n olti yoshidan boshlab turli fanlar bo'yicha Sharq va G'arb olimlarining ilmiy asarlarini mustaqil o'rgandi. Ayniqsa, u tabobat ilmining qadimgi allomalari Hippokrat va Galen hamda o'rta asr Sharqining buyuk hakimi va mutafakkiri Abu Bakr ar-Roziyning (865— 925) asarlarini puxta o'rganadi. Ibn Sino o'n yetti yoshidayoq e'tiborli hakim va olim bo'lib yetishadi. U amir Nuh ibn Mansurni davolab tuzatgach, somoniylarning saroy kutub xonasidan foydalanishga ruxsat oladi. Ibn Sino taqdir hukmi bilan Gurganchdagi (Urganch) Xorazm Ma'mun akademiyasi olimlari qatorida ijod qiladi. U 1037-yilda vafot etadi va Hamadonda dafn etiladi. Ibn Sino 450 dan ortiq, shu jumladan, tibbiyotga doir 43 ta asar yozgan. Uning 5 jildli "Al-qonun-fittib" ("Tib qonunlari") nomli qomusiy asarida kasalliklarning kelib chiqish sabablari va manbalari, tashxis, muolaja usullari, dorivor o' simliklar va dori-darmonlarning xususiyatlari, parhez, inson salomatligi uchun jismoniy tarbiyaning ahamiyati kabi tabobatning g'oyat muhim masalalariga alohida e'tibor berilgan. Uning "Al-qonun fit-tib" - asari XII asrdayoq lotinchaga tarjima qilinib, to XVII asrgacha Yevropa tabobatida asosiy qo'llanma sifatida foydalanilgan.

6-BILET

1. O 'zbekiston SSRning tashkil topishi.

O'rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish o'tkazilishi natijasida Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi tugatilib, uning hududi yangi tuzilgan O'zbekiston SSR, Turkmaniston SSR, Tojikiston ASSR (O'zbekiston SSR tarkibida, 1929-yildan Tojikiston SSR), shuningdek, Qoraqirg'iz avtonom viloyati (Rossiya SFSR tarkibida; Qirg'iziston SSR), Qoraqalpog' avtonom viloyati (Qozog'iston ASSR tarkibida; keyinchalik Qoraqalpog'iston ASSR, 1936-yildan O'zbekiston SSR tarkibida) tarkibiga kiritildi.

Umumozbek sovetlarining Buxoroda bo'lgan birinchi qurultoyi (1925-yil 13-17 fevral)da, „O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasini tashkil etish to'g'risida deklaratsiya“ qabul qilindi. Qurultoyda respublikaning oliy organlari: O'zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi (O'zbekiston SSR MIK) va O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Soveti (O'zbekiston SSR XKS tuzilgan). O'zbekiston SSR Butunittifoq sovetlarining 3-s'yezida (1925-yil 13-may)da SSRI tarkibiga kiritilgan. 1927-1937-, 1978-yillarda O'zbekiston SSR konstitutsiyalari qabul qilingan. 1920-yillar Respublikadagi dehqonlarni g'oyaviy jihatdan birlashtirib turgan tashkilotlardan biri „Qo'shchi“ ittifoqi bo'lgan (1920—33-yillarda faoliyat ko'rsatgan). 1924-yilda 200 ming kishini o'ziga birlashtirgan bu ittifoq ham asta-sekin bolsheviklarning qishloqdagi mustabid siyosati targ'ibotchisiga aylangan. Qishloq kambag'allarining eng qashshoq qismini o'zida birlashtirgan bu tashkilot kollektivlashtirish (jamoaalashtirish) va quloqlashtirish davrida salbiy rol o'ynadi.

Xalqaro xotin-qizlar kunida paranjilarni yoqib yuborish marosimi. Andijon, 1927-yil.

O'zbekiston SSRda bolsheviklar tomonidan amalga oshirilgan „sotsialistik tajriba“ mahalliy xalq tomonidan norozilik bilan qarshi olindi. Sovet hokimiyatining dastlabki 10 yilliklarida milliy rahbar xodimlar va ziyolilar tomonidan markazning zo'raonligiga qarshi ochiq tanqidiy fikrlar aytilgan. Muxolifat ayrim davlat va jamoat arboblari, yozuvchilar, shoirlar, maorif xodimlari va huquqshunoslarni o'zaro birlashtirgan edi.

1925—29-yillarda O'zbekistonda yer-suv islohoti amalga oshirildi. Bu islohot joylarda shafisharoitlar va tayyorgarlik darajasiga qarab uch bosqichda o'tkazildi. Keyinchalik qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish amalga oshirilib, kolxoz va sovxozlar tuzildi. Biroq sho'rolar hokimiyati o'ziga to'g'ri dehqon xo'jaliklarini „quloq“ („mushtumzo'r“) sifatida tugatish siyosatini olib borgan. 1930-yillar—

Sovet rejimi dastavval mavjud tuzumga muxolifatda turganlarga qarshi repressiya siyosatini amalga oshirgan

bo'lsa, 30-yillardan boshlab o'z xalqiga nisbatan ommaviy terrorni qo'lladi. XX asr 20-yillarining ikkinchi yarmi va 30-yillar boshida O'zbekiston SSRda „O'n sakkizlar guruhi“, „inog'omovchilik“, „qosimovchilik“, „badriddinovchilik“, „milliy ittihadchilar“, „narkompros ishi“ kabi siyosiy ishlar to'qilishi va Munavvarqori boshchiligidagi milliy ziyolilarning qamoqqa olinishi natijasida ko'plab o'zbek ziyolilari qatag'on qilindi. 1931 -yil aprelda Moskvada bo'lib o'tgan sud majlisidan keyin Munavvarqori boshchiligidagi 15 kishi otib tashlandi, qolgan 70 kishi esa uzoq muddatli qamoq jazosiga hukm qilindi.

2. Ichanaal 'a me 'moriv vodgorligi.

Ichanaal qal'a Xivaning ichki qal'a qismidir. U Dishan qal'adan kungurador devor bilan qisman ajratilgan. Dishan qal'adan baland qo'rg'ontepaga o'xshab ko'rinadi. Ichanaal qal'aga Bog'cha, Polvon, Tosh va Ota deb nomlangan darvozalaridan kirilgan. Ichanaal qal'aning yaratilish tarixi uch davrga bo'linadi: mo'g'ullar istilosidan keyingi tiklanish (Sayd Alovuddin maqbarasi va boshqalar), XIX-XVII asrlardagi tiklanish (Anushaxon hammomi, 1657-yil; peshayvonli Oq masjid, 1675-yil; Xo'jamberdibek madrasasi, 1688-yil; xonning qabulxonasi, 1686-1688-yillar), XVIII-XX asrlardagi tiklanish. Uchinchi davrda mahalliy me'morchilik an'analari asosida masjid, madrasa, tim va toqlar qurilgan, Ota va Polvon darvozalari orasida katta yo'l o'tkazilgan, masjid payta qurilgan, minoralar qad rostlagan. Qutlug' Murod Inoq madrasasiga qaratib tim va toqlar qurilgan. Muhammad Rahimxon (1806-1825-yillar), Ollohqulixon (1825-1842-yillar), Muhammad Aminxon (1845-1855-yillar) hukmronligi yillarida bu yerda qurilish avj olib ketgan. Muhtasham saroy, madrasa, maqbaralar barpo etilgan. Toshhovli saroyi qurilgan. Pahlavon Mahmud maqbarasi qad ko'targan. Kalta Minor yuzaga kelgan va hokazo. Ichanaal qal'a qurilishida

Markaziy Osiyoda qadimdan qo'llanib kelingan uslub — inshootlarni yuzma-yuz qurish uslubi (qo' sh)dan foydalanilgan. Binolarning alohida ansambl holida qurilishi ham Xiva me'morchiligining o' ziga xos jihatlardan biri hisoblanadi. Masalan, Juma masjid yonida ikkita kichik madrasa, Muhammad Amin Inoq va Muhammad Amin Atpanoboy minorasi hamda Matniyoz Devonbegi madrasasi qurilishi ancha yirik ansamblni tashkil etgan. Polvon darvoza oldida bir necha masjid va madrasalar, hammom, toqi, karvonsaroy va xon saroyini barpo etilishi o'ziga xos ansamblni tashkil etgan. Qutlug' Murod Inoq bilan Ollohqulixon madrasasi, Tosh hovli bilan Oq masjid o'rtasidagi maydoncha shu ansamblning kompozitsion markaziga aylangan. Xiva yodgorliklari yog'och o'ymakorligi, sangtaroshlik, ganchkorlik, sirkor sopol va boshqa rangbarang naqqoshlik bezaklari bilan bezatilgan. Shaharning vertikal dominanti koshinlari quyoshda yaltirab turuvchi Islom hoji minorasidir. Minora bilan uning yaqinidagi Pahlavon Mahmud maqbarasining gumbazi bilan birgalikda tevaraklaridagi pastroq inshootlarni yaxlitlikka keltirib turadi. Maqbara ro'parasida supa tarzli Sherg'ozixon madrasasi qurilgan. Ichki shaharning asosiy ko'chalari Xivaning rabotida tashqi shaharda, Dishan qal'ada davom etib, to'rt tarafidagi boshqa shahar va qishloqlarga olib boradi. Dishan al' adajami o'nta darvoza bo'lib, ulardan shimol tomondagi Urganchga olib boradigan ochiq qiyofali QO' sh darvoza o' ziga alohida e'tiborni tonadi

3. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy hayoti va faoliyati.

Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (783—850) Xorazm diyorida tug'ilib, voyaga yetadi. Dastlabki savod va turli sohadagi bilimlarini u o'z ona yurti Xorazm va Mova rounnahr shaharlarida ko'pgina ustozlardan oladi. So'ngra u xalifa Ma'mun zamonida (813—833) "Bayt ul-hikma"da mudir sifatida faoliyat ko'rsatadi. Zamonasining mashhur matematigi, astronomi va geografi sifatida fanga ulkan hissa qo'shdi. Al-Xorazmiy 20 dan ortiq asarlar yozdi. Ulardan faqat 10 tasigina bizgacha yetib kelgan. Asarlari orasida, ayniqsa, matematikaga doir "Al-jabr valmuqobala" mashhur. Hatto, "algebra" atamasi ushbu kitobning "al-jabr" deb yuritilgan qisqacha nomining aynan ifodasidir. Xorazmiy nomi esa matematika fanida "algoritim" atamasi shaklida o'z ifodasini topdi. Uning "Al-jabr" asari asrlar davomida avlodlar qo'lida yer o'lchash, ariq chiqarish, bino qurish, merosni taqsimlash va boshqa turli hisob va o'lchov ishlarida dasturilamal bo'lib xizmat qildi. Xorazmiyning bu riso lasi XII asrdayoq Ispaniyada lotin tiliga tarjima qilinadi va payta ishlanadi. Xorazmiyning arifmetik risolasi hind raqamlariga asoslangan o'nlik hisoblash tizimining Yevropada, qolaversa, butun dunyoda tarqalishida buyuk ahamiyat kasb etdi. Shunday qilib, vatandoshimiz Xorazmiy al-jabrni mustaqil fan darajasiga ko'tarib, algebra faniga asos soldi va tarixda o' Zidan o'chmas iz qoldirdi.

7-BILET

1. Turkiston Muxtorivati hukumatinine tashkil topishi va faolivati.

1917-yil 26 — 28-noyabrda Qo'qon shahrida Butunturkiston o'lka musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi bo'lib o'tdi. Turkistonni boshqarish shakli to'g'risidagi masala qurultoyning diqqat markazida turdi. Bu masala muhokamasida so'zga chiqqanlarning ko'pchiligi Turkistonning muxtor respublika deb e'lon qilinishi o'lka aholisining ijtimoiy maqsadlaridan kelib chiqqani va unga mos tushishini uqtirdi. Muxtoriyat va mustaqillik e'lon qilish fikrini hamma qo'llabquvvatladi. Qumltoyda 27-noyabr kuni kechqurun qabul qilingan qarorda shunday deyiladi

"Turkistonda yashab turgan turli millatga mansub aholi Rossiya inqilobi da'vat etgan xalqlarning o'z huquqlarini o'zlari belgilash xususidagi irodasini namoyon etib, Turkistonni Federativ Rossiya Respublikasi tarkibida hududiy jihatdan muxtor deb e'lon qiladi, shu bilan birga muxtoriyatning qaror toppish shakllarini Ta'sis Majlisiga havola etadi". Qurultoy Turkistonda yashab turgan milliy ozchilik huquqlarining muttasil himoya qilinishini tantanali ravishda e'lon qildi. 28noyabrda tarkib topayotgan mazkur hukumatning nomi aniqlanib, Turkiston Muxtoriyati deb ataladigan bo'ldi. Qurultoy O'Sha kungi yig'ilishda Butunrossiya Ta'sis Majlisi chaqirilgunga qadar hokimiyat Turkiston Muvaqqat Kengashi va Turkiston Xalq (Millat) Majlisi qo'lida bo'lishi kerak, deb qaror qabul qildi Yig'ilishda Muxtoriyatning markazi Qo'qon shahri deb belgilandi. Qurultoyda

Turkiston Muvaqqat Kengashi a'zola ridan 8 nafar kishidan iborat tarkibda Turkiston Muxtoriyati hukumati tuzildi. Hukumatning Bosh vaziri hamda ichki ishlar vaziri etib Muhammadjon Tinishboyev saylandi. Islom Sulton Shoahmedov — Bosh vazir o'rinbosari, Mustafo Cho'qay — tashqi ishlar vaziri, Ubaydulla Xo'jayev — harbiy vazir, Hidoyatbek Yurg'uli Agayev yer va suv boyliklari vaziri, Obidjon Mahmudov oziq-ovqat vaziri, Abdurahmon O'rozayev ichki ishlar vazirining o'rinbosari, Solomon Gersfeld — moliya vaziri lavozimlarini egallashdi. Hukumat tarkibida keyinchalik ayrim o'zgarishlar yuz berdi. Mustafo Cho'qay Bosh vazir lavozimini bajarishga kirishdi. Qurultoy tugagach, I-dekabrda Turkiston Muxtoriyatining Muvaqqat hukumati a'zolari (8 kishi) imzolagan maxsus Murojaatnoma e'lon qilindi. Ushbu Murojaatnomada Turkistondagi barcha aholi: irqi, millati, dini, jinsi, yoshi va siyosiy e'tiqodlaridan qat'i nazar, yakdillik va hamjihatlikka da'vat etilgan edi. "El bayrog'i", "Birlik tug'i", «Svobodniy Turkestan», «Izvestiya Vremennogo Pravitelstva Avtonomnogo Turkestana» kabi hukumat gazetalari o'zbek, qozoq va rus tillarida nashr qilina boshlandi. Avval chiqayotgan "Ulug' Turkiston" gazetasi ham o'z sahifalarida muxtoriyat hukumati faoliyatiga alohida o'rin bera boshladi O'lkadagi ilk demokratik va xalqchil hukumat bo'lgan Turkiston Muxtoriyatining faoliyati, afsuski, uzoqqa cho'zilmadi. Bolsheviklar va Toshkent Soveti (rahbari: Ivan Tobolin) unga katta xavf deb qaradilar hamda zudlik bilan tugatishga harakat qildilar.

2. Ma'buda Artemida ibodatxonasi haqida ma'lumot berinz.

Ma'buda Artemida sharafiga Efes shahrida (bu shahar hozir Turkiya davlati hududidajoylashgan) ko'rganlarni 101 qoldiradigan ibodatxona qurilgan. Afsonalarga ko'ra, Artemida Zevsning qizi bo'lgan. U hosildorlik, ov va Oy ma'budasi edi. 'Ayni paytda hayvonlar homiysi, Ma'buda Artemida shuningdek, ayollar madadkori ham ibodatxonasi. hi soblangan. Artemida ibodatxonasining tomini qoyatoshlardan ishlangan 18 metrli ustunlar suyab turgan. Ibodatxona ichiga yumon rassomlarining ajoyib asarlarijoylashtirilgan Mil.av. 365-yilda Gerostrat ismli shaxs shuhrat qozonish maqsadida ibodatxonaga o't qo'yib, uni yoqib yuboradi.

3. Alisher Navoiy havoti va iiodi.

Alisher Navoiy 1441 -yilda Hirot da dunyoga kelgan. Uning ota-bobosi temuriylar saroyida xizmat qilgan. Sulton Husayn bilan Alisher bir mak tabda o'qiganlar. Ular bolalik chog'laridayoq Xuroson hukmdori Abulqosim Bobur xizmatida bo'lganlar. Uning vafotidan so'ng 12 yil davomida boshqaboshqa shaharlarda yashaganlar. Husayn bu davrda avval Xorazmda, so'ngra Xurosonning Obivard, Niso, Mashhad va boshqa viloyatlarida darbadarlikda yurib, kuch to'plab Abu Saidga qarshi isyonlar ko'taradi. Alisher Navoiy bu yillarda Mashhad va Hirotida o' qiydi.

O' sha paytlardayoq u shoirlik iste'dodi tufayli katta shuhrat qozongan edi. Yoshlikdan Sulton Husayn bilan yaqin bo'lgan Alisher o' ziga nisbatan Abu Saidga adovat kayfiyatini sezib qolgach, Samarqandga borib, ma'lum vaqt u yerda yashashga majbur bo'ladi. Samarqandda u ilm-fan va she'riyat bilan mashg'ul bo'ladi. Bu yerda u mashhur olim, falsafa, mantiq, huquq, arab tili, adabiyot va she'riyatning o'tkir bilimdoni Fazlulloh Abullays Samarqandiydan saboqlar oladi. 1469-yilda Sulton Husayn Hirotni egallagach, Navoiyni o'z huzuriga taklif etadi. Alisherni u dastlab muhrdorlik lavozimiga, keyinroq esa vazir qilib tayin etadi.Sulton Husayn hukmronligi davrida Alisher Navoiy mamlakatda markazlashgan saltanat vujudga kelishi, viloyatlar obod etilishi, qishloqlarda dehqonchilik, shaharlarda humarmandchilik va savdning kengayib taraqqiy qilishi yo'lida xizmat ko'rsatdi. Alisher Navoiy adabiyot, san'at va ilm-ma'rifatning ravnaqi, aholining tinch va osoyishta istiqomat qilishi tarafdori edi. Navoiy butun faoliyati va ijodiyotini insonning baxt-saodati uchun kurashga, xalqning osoyishtaligiga, o' zaro umshlarning oldini olishga, obodonchilik ishlariga, ilm-fan, san'at va adabiyot taraqqiyotiga bag'ishladi. U o'zbek adabiy tili, o'zbek mumtoz adabiyotini yangi pog'onaga ko'tardi. Navoiy o'ttizdan ortiq yirik badiiy asar yozdi. "Xamsa", "Xazoyin ul-maoniy", "Mahbub ul-qulub", "Lison ut-tayr" shular jumlasidandir.

8-BILET

1. Fransiya-Prussiya urushi va uning yakunlari.

Fransiya - Prussiyaurushi arafasida ikkala mamlakatning ijtimoiy iqtisodiy ahvoli Urushning sabablari XIX asrning 50-60- yillarida Fransiya o'zining yirik kapital hukmronlik qilib, davlat tepasida Napoleon III o'tirardi. U 1851- yil 2- dekabrda o'tkazilgan davlat to'ntarishi natijasida hokimiyat tepasiga chiqib olgandi. 1852-yilda Napoleon III o'zini imperator deb e'lon qildi. Ikkinchi imperiya deb atalgan bu davrda Fransiya ishlab chiqarish tez rivojlandi. Sanoatda o'zgarishlar tugallanib, temir yo'l tarmoqlari ko'payib bordi. Katta-katta zavod va fabrikalar qurildi 60- yillarning ikkinchi yarmida Napoleon III ning mavqei-ga putur yetdi. Fransuz burjuaziyasi uning tashqi siyosat sohasi-dagi muvaffaqiyatsizliklarini, xususan Prussiyaning Genna-niyani birlashtirishiga to'sqinlik qila olmaganligini kechira olmadi. 1860- yilda tuzilgan Angliya - Fransiya savdo shafi-nomasidan ham norozilik mavjud edi. Chunki shafinomaga ko'ra, Fransiya ingliz tovarlarining kiritilishi, fransuz tovarlari bilan raqobatni kuchaytirgan edi. Napoleon III hukumatidan norozilik oddiy xalq orasida ham kuchaygan edi. Bunga ishsizlik, qashshoqlik, oziq-ovqat mahsulotlari narxining to'xtovsiz oshib borishi sabab bo'lmoqda edi. 1869- yilda Luara havzasining shaxtyorlari ish tashladilar. 1870-'0 yil yanvarida Parijda bo'lib o'tgan 200000 kishilik namoyish dahshatli tus oldi. Napoleon III hukumati mamlakatda norozilik kuchaya-yotganligini, o'z obro'-e'tiborining tushib borayotganligini nazarda tutib, Prussiyaga qarshi urush e'lon qildi. U shu yo'l bilan mamlakatdagi ahvolni o'nglab olishga qaror qildi. Hukumat Prussiyani tor-mor qilishni, Germaniyaning birlashishiga yo'l qo'ymaslikni, Reynning g'arbidagi nemis yerlarini bosib olishni va shu bilan o'z obro'-e'tiborini tiklashni o'ylardi. Bismark Germaniyasi ham bir necha yillardan buyon Fransiya qarshi umshga tayyorlanib kehnoda edi. Bismarkning maqsadi Germaniyada Prussiyaning hukmronligini mustahkamlashga to'siq bo'lgan Fransiya yengish, demokratik harakat-larni bostirish edi. 60yillarning oxirida Prussiya Janubiy German davlatlarini o'z tomoniga og'dirib olishga, Avstriya-Vengriyani va chor Rossiyasini betaraf qilishga muvaffaq bo'lgan edi. Shunday qilib, har ikki tomon - Fransiya ham, Prussiya ham umshga intilmoqda, buning uchun bahona qidirmoqda edi.

Urush harakatlarining borishi va Sedan jangi Fransiya va Prussiya hukumatlari o'rtasida Ispaniya qirolligining bo'shab qolgan taxtiga kimni qiroq qilib qo'yish masalasidan janjal chiqdi. Muzokaralar davomida Bismark Prussiya qiroli xatiga o'zgartirishlar kiritib, Fransiya hukumatini ataylab haqorat qildi (Bu tarixda "Ems depeshasi" deyiladi). Uning maqsadi shunday ig'vo bilan Fransiya urush boshlashga majbur qilish edi. Bismark muddaosiga erishdi. 1870- yil 19- iyulda Fransiya Prussiyaga qarshi urush e'lon qildi. Bismark urushni shunday ustalik bilan boshlab yubordiki, german xalqi nazarida Fransiya hujum qilgan davlat bo'lib qoldi. Germaniyaning Fransiya qarshi urushi dastlabki kunlarda nemislar uchun milliy-ozodlik urushi edi. Fransiya hukumati urush boshlaganida o'z kuchlarini yetarli hisobga olmagan edi. Armiya yagona rahbarlik yo'q edi. Qo'shin kerakli harbiy anjomlar bilan ta'minlanmagan, hatto urush harakatlarining xaritalari ham yetishmas edi. Urushning birinchi kunlaridanoq Prussiya anniyasining ustunligi ma'lum bo'ldi. Prusslar o'z qo'shinlarini fransuz-larga qaraganda tezroq safarbar qilib, chegaraga oldinroq keltirib qo'ygandilar. Fransuz qo'shinlari mag'lubiyatga uchrash boshladi. Prusslar 160 ming kishilik qo'shin bilan fransuz armiyalaridan birini (100 ming kishi) Mes qal'asida, 140 ming kishilik armiya bilan Fransiya imperatorining o'zi ham bo'lgan 90 ming kishilik ikkinchi qo'shinni esa Sedan qal'asi yoni-da qurshab oldilar. 1870- yil 2- sentabrda jangda Mak-Ma-gon rahbarligidagi fransuz armiyasi mag'lub bo'lib, Sedan qal'asi qamalda qoldi. Garchi Mes qal'asi hali taslim bo'lmasda, Napoleon III vahimaga tushib, Sedan qal'asidagi markaziy minora ustida oq bayroq ko'tarishni buyurdi. Fransiya armiyasi 3 ming kishini talafot berib, imperator boshliq 82 ming askar, ofitser va generallari bilan nemislarga taslim bo'ldi. Bu sharmandali holat amalda Ikkinchi imperiya hokimiyatining tugatilishi edi. 1870- yil 4- sentabr davlat to'ntarishi Sedan halokati to'g'risidagi xabar Parijning hukumat va parlament doiralari ga 2-sentabr kechqurun yetib bordi. Lekin yuz bergan mudhish haqiqatni eshitgan Parij xalqi 3 - sentabrda g'alayon ko'tardi. Ko'chalarda namoyishlar boshlanib ketdi, xalq harakatining tashabbuskorlari blankichilat* bo'ldilar. 4- sentabr enalabdan boshlab poytaxt mehnatkashlari ko'chalarga chiqib, Respublika tuzishni talab qildilar. Namoyishchilar qonun chiqaruvchi korpusning majlislar zaliga bostirib kirdilar. General Troshyu boshchiligidagi yangi hukumat tuzilib, L. Gambetta Ichki ishlar vaziri, J. Favr Tashqi ishlar vaziri lavozimini egalladi.

Fransiyada imperiyani ag'darib tashlagan va respublika tuzumi-ni o'rnatgan 1870- yil 4- sentabr davlat to'ntarishini Parij mehnatkashlari amalga oshirgan edilar. Bu to'ntarish mohiyatan yana yuqori sinflarga xizmat qildi. Davlat to'ntarishi Fransiya - Prussiya urushining xarakterini ham o'zgartirib yubordi. Ikkinchi imperiya ag'darilib, Fransiya respublika deb e'lon qilingan paytdan e'tiboran Fransiya Germaniyaning birlashuviga qarshilik qilmay yoki unga tahdid solmay qo'ydi. Urush endi Germaniya uchun bosqinchilik urushiga, Fransiya respublikasi uchun esa adolatli, mudofaa urushiga aylandi. Parijning taslim bo'lishi. Frankfurt sulhi Sedan halokatidan keyin dastlabki kundayoq Prussiyaning yunkerlar va german yuqori tabaqalari qo'llab-quvvatlagan hukmron doiralari urushni davom ettirishga va Fransiyadan juda bo'lmasa Elzas bilan

Lotaringiyani tortib olishga intilayotganligi ma'lum bo'ldi. Urush Germaniya uchun mudofaa urushidan istilochilik urushiga aylanib ketdi. 19- sentabrda 320 ming kishilik armiya Parijni qurshab olib, uni qamal qildi. Muvaqqat hukumat qarshilik ko'rsatolmadi. Lui Ogyust Blank! (1805-1881) - ozodlik harakati ilhomchisi. 173 ming askar va ofitserga, be'Msob qurol-yarog' va o'q-doriga ega bo'lgan armiya jang qilmay, hatto qurshovdan chiqishga urinib ham ko'rmay, dushmanga taslim bo'ldi. Parijdagi hukumat ham xuddi ana shimday Vatanga xiyonat yo'lidan bordi Jyul Favr yarash va sulh shafilari to'g'risida kelishib olish maqsadida 18- 20- sentabrda Bismark bilan uchrashdi. Bu xabar xalqqa yetib bordi. Garchi o'shanda biron bitimga kelinmagan bo'lsa ham, Muvaqqat hukumat bir necha bor bayon qilganidek, milliy mudofaa to'g'risida g'am yemay, balki taslimchilik, millatga xiyonat siyosatini yurgizayotgani fransuz xalqiga ravshan bo'lib qoldi. Buning ustiga 29- oktabrda Marshal Bazan boshchiligida bir oyga yaqin qarshilik ko'rsatgan Mes qal'asi taslim bo'ldi. 6 ming ofitser va buturi armiya nemislarga asir tushdi. 31 oktabrda Parij xalqi O. Blanki, Deleklyuz va boshqa sotsialistlar tashabbusi bilan shahar Ratushasiga bostirib kirdi va hukumatni ag'darilgan deb e'lon qildi. Biroq, hukumat qo'zg'olonni bostirishga muvaffaq bo'ldi. Xalqning kuchayib ketgan vatanparvarlik mhi fransuz yuqori tabaqalarini tashvishga solib qo'ydi. Ular ishchilar pmssiyaliklarni tor-mor qilgandan so'ng qurolni hukumatga qarshi qaratadilar, deb qo'rqqar edilar. Hukumat o'z xalqiga qarshi kurashish maqsadida prusslar bilan "til biriktirishga" qaror qildi. Xalq ommasi hukumatni tutgan bu yo'li uchun "Millatga xiyonat hukumati" deb atadi. 1871- yil 22- yanvarda bu hukumatni ag'darib tashlashga ikkinchi marotaba urinib ko'rildi. Ammo bu galgi urinish ham mu-vaffaqiyatsiz bo'ldi.

Qo'zg'olonchilarning ko'pchiligi qo'lga olinib, turmalarga tashlandi. 28- yanvarda Jyul Favr yarashishni iltimos qilish uchun Bismark huzuriga - Versalga jo'nadi. Bismark Parijning taslim bo'lishini, Milliy gvardiyadan tashqari, Parij portlari va gamizonini topshirishni Shan qilib qo'ydi. Fransiya uchun katta imkoniyatlar - harbiy va moddiy resurslar mavjudligiga qaramay, hukumat bu og'ir shartlarni qabul qildi. Hukumat 28- yanvarda xalqqa bildirmay Prussiyaga taslim bo'ldi va shu bilan yarashish to'g'risidagi shannomani imzoladi. 1871- yil 8- fevralda shoshilinch ravishda Milliy majlisga saylov o'tkazildi. Yangi sulh shaftnomasini tasdiqlagan Milliy majlisning 700 deputatidan 450 tasi monarastlar edi. Bundan foydalangan monarxistlar

Uta reaksioner Ter boshchiligida hukumat tuzishga erishdilar. 16- fevralda 73 yoshli Ter Parijning itoatsiz xalqidan o'ch olish va sulh shafilari to'g'risida kelishib olish maqsadida Bismark huzuriga jo'nadi. 26- fevralda dastlabki bitim imzolandi. 1- martda Bordoda bo'lib o'tgan Milliy majlis yig'ilishida 549 deputatdan 107 tasi bitimga qarshi chiqdi. Ular orasida Viktor Gyugo, Lean Gambetta, Jorj Klemanso ham bor edi. Germaniya Fransiyaning sanoati rivojlangan, strategik jihatdan muhim bo'lgan, ko'mir va temirga boy Elzas va Lotaringiya viloyatlarini egalladi. Bundan tashqari, mag'lub Fransiya hukumati Germaniyaga 5 milliard frank kontributsiya (tovon) to'lashi, kontributsiya to'langunga qadar Fransiyaning ancha qismi german qo'shinlari tomonidan bosib olingan holicha turadigan bo'ldi. Keyinroq, 1871- yil IO- may kuni Frankfurt-Maynda Germaniya bilan Fransiya o'rtasida sulh shartnomasi imzolandi. Ter hukumati Parijni o'z qarorgohi qilib olib, Germaniyaning hukmron doiralaridan qo'llab-quvvatlash haqida va'da oldi va inqilobiy harakatlarni bostirish uchun harbiy kuch to'play boshladi.

2. Muhammad Rahimxon madrasasi haqida ma'lumot bering.

Kattaligi jihatdan Muhammad Aminxon madrasasidan keyingi o'rinda Muhammad Rahimxon madrasasi turadi. U qo'ng'irotlar sulolasiga mansub bo'lgan Xiva xoni Muhammad

Rahim II tomonidan Ko'hna arkning sharqiy darvozasi qarshisida 1871 -yil bunyod etilgan. Muhammad Rahimxon (1847-1910) Xivaning ma'rifatparvar xonlaridan biri bo'lib, 1864-1910 yillarda hukmronlik qilgan, "Fefuz" taxallusi bilan she'rlar yozgan. Uning nomi bilan atalgan madrasa yozgi va qishki masjid, darsxona, kutubxona va hujralardan iboratdir. Binoning Old tomoni ikki qavatli, qolgan tomonlari bir qavatli. Bino burchaklarida burjlar ishlangan, Sirti sirkor parchinlar bilan bezatilgan. Uning umumiy tuzilishi Xivaning boshqa madrasalaridan biroz farq qiladi. Xushqad peshtoqning ikki yonida besh ravoqli galereyalari bor. Darvozaxona atrofidagi 9 ta xonaning usti gumbazlar bilan yopilgan. Binoning ichki tuzilishi ham boshqa madrasalardan biroz farq qiladi. Hovli 76 ta bir qavatli hujralar bilan o'ralgan, tashqi ayvonning ko'cha tomoni past devor bilan to' silgan. Janubida gumbazli ayvon va boshqa qo' shimcha xonalar bor. Keyinroq, madrasaning Old tomoniga bir qavatli savdo rastalari qatoridan iborat hovli qurilgan. Madrasaning umumiy tuzilishi va ichki tarhi an'anaviy Xiva madrasalari me'morchiligidan biroz farq qiladi. Uning umumiy tarhi — 62,4x49,7 m; hovli 28,3x28,8 m; darsxona 5,4x5,4 m; masjid 7,0x7,0 m; savdo qatorlari — 25 0x50,0 m; hovli — 16,9x42,5 metrni tashkil etadi. Madrasani bunyod etishda har xil o'lchamdagi g'isht va toshlardan, loy, yog'och, tunuka, sement, marmar, turli xil qimmatbaho toshlar va shunga o'xshash mahsulotlardan keng foydalanilgan. Me'moriy inshoot Sharq me'morchiligining yorqin namunasi hisoblanadi. U "Chot", gumbazsimon uslubda bunyod etilgan. Me'moriy inshoot mustaqillikkacha va mustaqillikdan keyin bir necha bor ta'mirlandi va u YUNESKO tashkilotining Butun Jahon yodgorliklari ro'yxatiga kiritildi. Xiva shahrining 2500 yilligi munosabati bilan Xiva shahridagi boshqa me'moriy obidalar qatorida Muhammad Rahimxon madrasasi ham ta'mirlandi. Me'moriy obida atroflari ko'kalamzorlashtirilgan holatga keltirildi. Madrasa afsonaviy ko'rinishini Ichan qal'a shahri tarixiy markazida saqlab qolgan bo'lib, 1990-yilda Xivadagi "Ichan qal'a" Umumjahon madaniy merosi ro'yxatiga kiritilgan

3. Ahmad al-Farg'oniylarning hayoti va iodi.

Buyuk astronom, matematik va geograf Abul Abbas Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir alFarg'oniylarning (797—865) Farg'ona vodiysining Quva shahrida tavallud topgani uchun Sharqda AlFarg'oniylarning, Yevropada esa Alfraganus taxallusi bilan shuhrat topgan. U astronomiya, matematika va geografiya fanlari bilan shug'ullandi. Qator ilmiy va amaliy asarlar yozib qoldirdi. Damashqdagi rasadxonada osmon jismlari harakati va o'rnini aniqlash, yangicha zij (astronomik jadval) yaratish ishlariga rahbarlik qildi. 832—833-yillarda Suriyaning shimolida Sinjor dashtida va ar-Raqqa oralig'ida yer meridianining bir darajasi uzunligini o'lchashda qatnashdi. 861-yilda al-Farg'oniylarning rahbarligida Nil daryosi sohilida qurilgan qadimgi gidrometr — daryo oqimi sathini belgilaydigan "Miqyos an-Nil" inshooti va uning darajoti qayta tiklandi. Bizning davrimizgacha Ahmad alFarg'oniylarning sakkiz asari saqlangan bo'lib, ular orasida "Samoviy harakatlar va umumiy ilmi nujum" kitobi ham bordir. Bu kitob XII asrdayoq lotin va ibroniy tillariga tarjima qilinib, nafaqat musulmon Sharqidagi, balki Yevropa mamlakatlaridagi astronomiya ilmining rivojini boshlab berdi. Yevropada mashhur bo'lgan alloma nomi XVI asrda Oydagi kraterlardan biriga berilgan. Mustaqillik yillarida Ahmad al-Farg'oniylarning noyob ilmiy merosi xalqimizga qaytarildi. 1998-yil oktabrda alloma Ahmad al-Farg'oniylarning tavalludining 1200 yilligi nishonlandi. Farg'ona shahrida alFarg'oniylarning nomi bilan bog' yaratildi va buyuk allomaga haykal o'rnatildi.

9-BILET

1. Washington konferensiyasi.

Uzoq Sharq va Tinch okeanidagi bahsli muammolarni hal qilish va dengizdagi qurollarni cheklash maqsadida 1921 -yil 12-noyabrdan 1922-yil 6-fevralgacha to' qqiz davlat vakillari ishtirokida Vashington konferensiyasi bo'lib o'tdi. Konferensiyada asosiy rolni AQSH, Buyuk Britaniya va Yaponiya o'ynadi. 1921 -yil dekabrda Vashington konferensiyasida to'rt davlat AQSH, Buyuk Britaniya, Fransiya va Yaponiya o'rtasida shartnoma imzolaniib, ushbu davlatlarning Tinch okeani havzasidagi o' z orollariga egalik qilish huquqlari kafolatlandi.

2. Mir Arab madrasasi haqida ma'lumot bering.

Mir Arab madrasasi Shayx Abdulla Yamaniy tomonidan bunyod etilgan. Madrasaning bunyod etilishida homiylik qilgan Mir Arabning asl ismi Sayyid Abdulla Yamaniy bo'lib, u 22 yoshida Samarqandga kelib Xoja Ahrorga shogird tushgan. Turkistonning Sabron (Savron)ida 2 koriz (yer osti arig'i) qazdirgan, suv chiqargan, qal'a bino etib, Shofirkon, Vobkent, G'ijduvonda ko'p joylarni obod qilgan (Shofirkonda Mir Arab qal'asi saqlangan).- Abdulla Yamaniy madrasa qurilishini nihoyasiga etkaza olmagan, 1536-yil boshida vafot etgan va uning vasiyatiga ko'ra kuyovi Shayx Zakariyo qurilishni oxiriga etkazgan. Xattot Mirali Fathobodiy — Buxoriy ushbu forsiy qit'ani Madrasa darvozasiga yozgan: «Mir Arab faxri Ajam onki kard — Madrasai oliy bas bul ajab. Bul ajab on ast ki tarixi u: Madrasai oliy Mir Arab». Me'moriy obida so'nggi o'rta asrlar davrining dastlabki bosqichiga, 1520-1536-yillar oralig'ida bunyod etilgan. 1512-yilda G'ijduvon yaqinida shayboniylarning Eron qo' shinalari ustidan g'alabasidan tushgan o'lja-mablag'ni Ubaydullaxon o'z piri Mir Arabga mardasa bunyod etish uchun taqdim qilgan. Madrasa Buxorodagi me'moriy yodgorlik — Minorai Kalonning qarshisida joylashgan. Uning qurilishi shayboniylar sulolasi hukmronligi davriga to'g'ri keladi. Me'moriy obidaning bunyod etilishida xom va pishiq g'isht, loy, yog'och, sement, temir, tunuka va shu kabi mahsulotlardan foydalanilgan. Madrasaning umumiy tarhi 68,5x51,8 m. , hovli m darsxona 8x8 m. Hovlisi to'rtburchak shaklida bo'lib, atrofini oldi ravoqli, ikki oshyonli 114 hujra o'rab turadi. Tomonlar o'rtasidagi 4 baland peshtoqli darsxona ayvon hovli mahobatini oshiradi. Tuzilishi jihatidan naqshinkor janubiy peshtoqning dastlabki qiyofasi saqlanib qolgan, bu naqshlarning tarkibiy qismida yulduzsimon bezaklar uchraydi. Undagi bezaklarning saqlanib qolgan ayrim parchalaridan naqshlar g'oyat nafis va nozik bo'lganligini bilish mumkin. Fasadning o'rtasida birinchi bo'lib ko'zga tashkanadigan yirik peshtoq joylashtirilgan. Ichki hovli burchaklari kesilgan to'g'ri to'rtburchak shaklida bo'lib, uning atrofida ikki qavatli ayvonli hujralar joylashgan. Bosh fasad bo'ylab peshtoqning o'ng va Chap qanotida ikkita gumbazli zal joylashgan. Bosh fasad burchaklarida vazmin kichik minora "guldasta" tiklangan. Ba'zi bir yechimlar inshoot loyihasi mumtoz yechimlardan farq qiladi. Kiraverishda o'ng qo'lda darsxona, Chap qo'lda go'rxona joylashgan

3. Mirzo Abdulqodir Bedii havoti va iiodi.

Bedil (asl ismi Mirzo Abdulqodir, 1644 - 1721) kesh (Shahrisabz)lik. Dehlida vafot etgan. Uning yirik asari „Toft unsur“ nasrda yozilgan bo'lib, unda havo, suv, yer, olov haqida, shuningdek, o'simliklar, hayvonlar va odamning kelib chiqishi haqida o'z qarashlari bayon etiladi. Bedilning Irfon“ („Bilim“) dostonida falsafa, tarix va ilohiyot masalalari bayon etilgan. Bedilning fikricha, dunyo abadiy bo'lib, to'xtovsiz harakat qiladi va o' zgarib turadi. U she'rlarida jamiyatdagi jabr Zulm, adolatsizlik kabi illatlamini qoralaydi. Bedil Turkistonda „Abulma'oni“ („Ma'nolar otasi“) degan nom olgan.

1 O-BILET

1. Turk xoqonligining tashkil topishi.

VI asrning 0' rtalariga kelib Oltoy, Ettisuv va 0' na Osiyodagi turli qabilalar va xalqlar birlashib katta turk xoqonligi davlatini tashkil qildilar. Lekin bundam turkiy xalqlar va ularning davlatga uyushuvi VI asrning o'rtalariga qadar bo'lmagan, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak I. Bichurin, N. Gumilev va boshqa turkshunos olimlarning bergan ma'lumotlariga ko'ra, eng qadimgi turkiyzabon xalq xitoy solnomalarida miloddan avvalgi 1756 yildan boshlab tilga olinadi. Faqat bu xalqlar «Turk» nomi bilan emas, balki «Xun», «Xunlar» deb atalganlar. Turk so'zi milodimizning V asridan boshlab uchraydi. Xunlar turkiy xalqlarning ajdodlari bo'lib juda boy va qadimiy tarixga egadirlar. «Xunlar O'rta Osiyo, Kaspiy dengizi bo'ylari hamda Shimoliy Kavkaz va G'arbiy Ovro'po yerlarigacha cho'zilgan hududlarda yashaganlar. Miloddan avvalgi 207 yildan to milodning 216 yiligacha, ya'ni 423 yil hukmronlik qilgan. Ulug' Xun saltanati sharqiy va g'arbiy qismga bo'linib idora qilingan. 374- yildan to 469 yilgacha Ovrupoda Xunlar saltanati mavjud bo'lgan. Bu saltanatning asoschisi Balamir (374—400 yillar) hisoblanadi. Bu saltanat

tarixda Attila xunlari deb ham yuritiladi. U juda ko'p mamlakatlarni o'z qo'l ostida birlashtirdi. Sharqiy Rus, Riminya, Yugoslaviyaning shimoli, Mojariston (Vengriya), Avstriya, Chexoslovakiya, Sharqiy va U'rta Germaniya mam-lakatlari bu saltanatga kirgan. Xun xukmdorlaridan Atilla (Atilla, 434—453 yillar) nomi Evropada hozirgacha mashxur. Hatto Volga daryosining nomi ham Atil Mug'an-Idil suvi atamasi sifatida Atilla ismiga nisbat berilgan. Ikkinchisi Oq Xun saltanatidir. Bu saltanat O'rta Sharq-Xun-Eftalit saltanati deb ham yuritiladi. Sulolaning asoschisi Kun xon bo'lgan. Uning tarkibiga Hindistonning yarmi, Afg'oniston va Turkistonning katta qismi kirgan. Hindiston bu sulola tarkibida bo'lganligidan ko'k tangridan tashqari buddizm ham etakchi din hisoblangan.

Turkiy xalqlar to'g'risida turlicha afsonalar tarqalgan. Ulardan birida aytilishicha, G'arbiy dengiz soxilida yashagan turkiylarning ota-bobolari qo'ldan qabilarlar tomonidan qirib tashlangan. O'n yoshli bola yashirilib favqulodda tirik qolgan. O'sha yerda yashaydigan urg'ochi bo'ri unga xotin bo'ladi. Ochlikdan va dushmanlardan qutqarish uchun o'sha bolani bo'ri olib Turfon tog'lari tomon ketadi. Tog'da bir Sor bor edi. U yerda urg'ochi bo'ri o'nta bola turadi. Bolalarning otasi o'sha qutqarilgan turk edi. Bo'ri bolalari Turfondagi ayollarga uylanadilar. Har bir boladan bir urug' kelib chiqadi. U'g'illardan birining ismi Ashin edi. Uning nomi hamma qabila nomini anglatadigan bo'ladi. U o'z aka-ukalariga nisbatan aqilliroq bo'lganligidan qabilaning dohiysi bo'lib oladi. Urug' asta-sekin bir necha yuz kishiga etadi. Ashinning merosxo'rlaridan biri qabila dohiysi Asan Shad bo'ri avlodlarini Turfondan Jujan qabilalari yerlariga olib keladi, ular fuqarolarga aylanib temir qazib olish bilan shug'ullanadilar. Oltoyda ular turk nomini oladilar. Afsonaga ko'ra, «Turk» so'zi Oltoy tog'ining eng qadimgi nomidir. Ikkinchi afsonaga ko'ra, turk qabilasining ota-bobolari SO saltanatiga borib taqaladi. Bu saltanat Oltoynining shimolida joylashgan edi. Qabila boshlig'i Abanbuning o'n oltita ukasi bor edi, Shulardan biri Ichasin Ishid «Bo'ri o'g'li» deb nom olgandi. SO saltanati dushmanlar tomonidan tor-mor qilinadi. Omon qolganlari tarqalib ketadilar. Bo'ri ug'li juda tadbirkor bo'lgan. Shu bois imkoniyat u urug'ini qiyin axvoldan olib chiqadi. Uning ug'illaridan biri Oqqush bo'lib, Abakan daryosi bo'ylarida xukmronlik qiladi. Ikkinchi o'g'li esa Sig'u saltanatiga asos soladi. Bu saltanat Kama daryosi bo'ylarida edi. Uchinchi ug'li Chjuchje daryosi bo'ylarida xukmronlik qiladi. Katta ug'li Nudulu Shad G'arbiy Sayanga o'rtnashadi. Nudulu Shadning o'nta xotini bo'lgan. Uning ug'illari onasining qabilasi nomini oladilar. Eng kichik xotining ug'li Ashin edi Nudulu Shad vafotidan keyin taxtga ug'illaridan birontasi o'tirishi kerak edi. Shunda aka-ukalar kimki kuchli bo'lsa, (j) sha urug' boshlig'i bo'ladi, deb qaror qiladilar. Musobaqada Ashin g'alaba qozonadi. U Asan Shad nomini olib, urug' boshlig'i bo'ladi. Uning vafotidan keyin esa uning ug'li Tuu taxtga o'tiradi. Tuuning og'li Tumin (Bumin) turk xoqonligiga asos soladi.

Tuba qabilasi Shimoliy Xitoyni bosib oladi. U yerdagi qabilalar orasida Ashinning beh yuz oilasi bor edi. Shu paytda Ashin urug'i Xun hokimi Muganga qaram edi. 439 yilda tubalar xunlar ustidan galaba qozonadi. Shundan keyin Xunlarga tobe bo'lgan Ashinning besh yuz qabilasi Jo'janlar huzuriga ko'chib boradi. Oltoy tog'larining Janubida o'rtnashib, jo'janlarga temir qazib bera boshlaydilar, Ashin urug'i qayerda, kimning hukmronligi ostida bo'lmasin, o'z tilini saqladi. Albatta bu afsonadan turkiy xalqlar bo'ri urug'idan tarqalgan, degan xulosa chiqmaydi.

Umuman aytganda, birinchi va ikkinchi turk xoqonining 545 yilda to'liq mustaqillikka erishganlaridan so'ng o'z xukmronliklarini deyarli ikki yuz yil davom ettirdilar. Turk xoqonlari nihoyatda katta hududlarga ega bo'lgan mamlakatlarini sakkizta tobe xonliklar asosida boshqardilar. Sharqiy xoqonlik markazi Oltoyda, G'arbiy xoqonlik Ettisuvda bo'lgan. Yozma manbalarda Sharqiy va G'arbiy Turk xoqonliklarini tashkil etishda katnashgan turkiy umg'larning nomlari tilga olingan: Ashin, Argu, AZ, Basmil, Izgil, Ug'uz, To'qqiz o'g'uz, Uch uguz, O'n uygur, O'tuz tatar qarluq, Kurdanta, Qimchoq, Kiton, Qirqaz, Tordush, Tatabi (tunguzlar), Dulu Nushub, Tuqri (taharlar), Tolis, Turgan, Tupuri, Turk, Uyg'ur, Sir, Kuriqan, Duba (tuba)³

VI asrning oxiri, VII asrning boshlarida kuchli Turk xoqonligi davlati bo'lganligini yozma manbalar xabar qiladi. Xitoy tarixchisi «qadimgi zamonlarda shimoldagi ko'chmanchilar hech

maxal bunday kuchli bo'lmagan edilar», deb yozadi. «Qariyb barcha xonlar Xitoy malikalariga uylandilar, xitoy xonadoni esa har yili yuz bo' lakdan ipak mato armug'on qilib turdi» Turklar Bumin xukmronligi davrida jo'janlarga zarba berib qaramlikdan xalos bo' Idilar.

Jo'janlar bilan aloqani uzish uchun bahana kerak edi. Turk xoqoni Bumin jo'janlar xukmdori Anauxaning qiziga sovchi yuboradi, Bundan Anauxa g' azablanadi. Bumin g'o'yo o' zini Anauxaga tenglashtirayotganday va bu bilan u Anauxani xaqoratlayotganday tuyuldi. Anauxa Buminga shunday javob qaytaradi: «Ey mening temir erituvchim, sen menga bundam taklif kiritishga qanday jur'at etding», Bumin o' z maqsadiga erishadi. Jo'janlar bilan aloqani uzadi va jo'janlar. elchisini o'ldiradi. 552 yilda Bumin jo'janlarga qarshi urush e'lon qiladi va tarixiy g' alabaga erishadi. So' ng Xitoy malikasiga uylanadi va Vey saltanatining xukmdori Vendi bilan shannomani yangilaydi.

552 yilda Bumin vafot etadi. Taxtga uning o' g'li Qora Issiq xon o'tiradi. Bumin vafotidan foydalangan jo'janlar Turk xoqonligiga yana xujum qiladilar. Lekin Qora Issiq xon ularga qaqshatg'ich zarba beradi. Qora Issiq xondan so' ng taxtga uning ukasi Mug'an xon o'tiradi. 558 yilda ujo'janlarga so' nggi hal qiluvchi zarbani beradi. Mug'an xon yigirma yil (553—572) xonlik qiladi. Bu davrda Turk xoqonligi har tomonlama yuksa-lib, butun O'rta Osiyoda siyosiy hukmronlikni o'matdi. Mug' an xongacha ham amakisi Istami (Buminning ukasi) xoqonlikning g' arbiy qismini, boshqarar edi. Istami akasi vafotidan keyin (555 yilda) Toshkent va uning atroflarida, qozog'iston, Ettisuv va Xorazm hududlarida mustahkam o'mashib oldi. Endi Turk xoqonligining chegaralari Amudaryogacha yetib boradi. Xususan, 563—567 yillarda Turk xokonligi Eftalitlari tor-mor keltirgach, uning chegaralari Eron bilan bevosita yaqinlashib qoladi. Bu hol Eron va Turk xokonligi manfaatlarining o' zaro to'qnashuviga olib keladi. Eronda Shahanshoh Husrav Anushiravon taxt so' rardi. U ham Eftalitlar hisobidan o' z chegaralarini kengaytirishni o'ylardi. Dastlabki paytlarda Eron bilan turklar o'rtasidagi munosabatlar yaxshi edi. Hatto Husrav turk malikasiga uylangan ham edi. Biroq, turklar Eftalitlarni tor- mor keltirgandan so' ng har ikki o' rtadagi munobatlar keskin tus oldi. Turk xokoning Eron bilan munosabatlarini o' matishga intilishlari foyda bermaydi. Husrav Turk xoqoni Istaming birinchi marta yuborgan elchisi Maniakh olib kelgan ipak buyumlarni hammasini ko'zi oldida o'tga tashlaydi. Istami tomonidan yuborilgan ikkinchi elchilarni esa Husrav zaharlab o'ldiradi. Eron bilan aloqani o' matish imkoniyati bo'lmagach Turk xokonligi

568 569 yillarda Vizantiya bilan bunday munosabatlarni o'matish uchun Konstantinopolga Yusti II saroyiga elchi yuboradi. Konstantinopoldagi Yusti II saroyiga kelgan Turk xoqonligi elchilariga yuqorida nomi tilga olingan sug'd savdogari Maniakh boshchilik qilardi. U Eron davlati chegaralarini chetlab Kaspiy dengizining shimoli va Kavkaz orqali borishi kerak edi. (Y z navbatida Vizantiya ham Zemarx boshchiligidagi Turk xoqonligiga javob tashrifi bilan elchilar yuborgandi. Muzokaralar davomida asosiy diqqat ipak savdosi va birgalashib Eronga qarshi kurash olib borish masalalariga qaratiladi

2. Dishan gal 'a haqida ma 'lumot herinz.

Dishan qal'a (tashqi qal'a) - Xivaning rabod qismi. 1842 y.da Xorazm xoni Olloqulixon Xivani tashqi hujumdan saqlash uchun devor (uz 6250 m, bal. 7-8 m, devor qalinligi 5-6 m.) bn o'ratgan. Qurilishga ko'p aholi jalb qilinib, qal'a 6 haftada bitkazilgan. Unda 10 darvoza bo'lgan: Hazorasp (Qo'y), Pishkanik, Bog'i shamol, Shayxlar, Tozabog', SHohimardon, Doshoyoq, Qo' sh, Gadoylar va Gandumiyon (Hazorasp va Qo'sh darvozalaridan boshqalari saqlanmagan). Qal'aning bosh ko' chalari (Hazorasp, Bog'i shamol, Shohimardon, Qo'sh) Nurullaboy saroyi, Sayidboy madrasasi va masjidi, Sayid Mohirui jahon, To'rt Shabboz, Abdolbobo majmualari kabi ko'pgina obidalar saqlanib qolgan. Qal'ada hozir ma'muriy va maishiy binolar, xiyobonlar barpo etilgan.

3. SharofRashidov havoti va faolivati.

Sharof Rashidovich Rashidov (6-noyabr (24-oktabr eski hisob bo'yicha) 1917 — 3 1 -oktabr 1983) — sovet partiya va davlat arbobi, o'zbek yozuvchisi, Sotsialistik Mehnat Qahramoni (1974), O'zbekiston SSR Kommunistik partiyasi rahbari. 1939-yildan KPSS a'zosi. Jizzax ped. texnikumini (1935), Samarqand Davlat Universitetining filologiya fakultetini tugatgan (1941).

Samarqand viloyati gaz.da mas 'ul kotib, muharrir o'rinbosari va muharrir (1937—41 1943). Ikkinchi jahon urushi qatnashchisi (1941 yil noyabr 1942). O'zbekiston KP Samarqand viloyat komiteti kotibi (1944—47), "Kizil O'zbekiston" gazeta muharriri (1947—49), O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi boshqaruvi raisi (1949—50). O'zbekiston Oliy Soveti Prezidiumi raisi (195059). O'zbekiston KP MK Ikotibi (1959 83). KPSS NIK Siyosiy byurosi (Prezidiumi) a'zolidigiga nomzod (1961—83). 2 marla Mehnat Qaxramoni (1974, 1977).

Rashidov adabiyotga shoir sifatida kirib keldi va lyirik asari "Chegarachi " dostoni 1937 yilda nashr qilindi. Fashizmga qarshi kurash tuyg'ulari bilan sugorilgan "Qaxrim" she'rlar to'plami 1945 yilda chop etildi Rashidov davrning muhim hisoblangan muammolaridan biri — qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish mavzuida "G'oliblar" qissasini (1953) yozdi. Ikkinchi jahon urushi yillarida front orqasida qahramonona mehnat qilgan xalq hayotiga bag'ishlangan "Bo'rondan kuchli" (1958) va "Quadratli to'lqin" (1964), "G'oliblar" (1972) romanlarini yaratdi. Rashidov xalq va mamlakat hayotida ro'y bergan voqealarni davlat va partiya arbobi sifatida mushohada etib, adabiyotning badiiylik mezonlaridan ko'ra g'oyaviylik tamoyiliga ko'proq e'tibor berdi. Hind xalq afsonasi asosida yozilgan "Kashmir qo'shig'i " lirik qissasi (1956) Rashidov ijodida alohida o'rinni egallaydi.

Rashidov respublikaga rahbarlik qilgan yillarda qator bunyodkorlik ishlari bilan birga qishloq xo'jaligi yerlaridan ekstensiv foydalanish oqibatida ekologik vaziyatning buzilishi, paxta yakkahokimligining qaror topishi kabi noxush holatlar ham yuz berdi. Rashidov vafotidan so'ng Markaz tomonidan totalitar tuzumning barcha kirdikorlari unga yuklanib, 80-yillar qatag'onida nohaq qoralandi

11-BILET

1. Mahmud Torobiy qo'zg'oloni.

1238-yilda Buxoroning Torob qishlog'ida bosqinchilar va mahalliy mulkdorlar zulmiga qarshi qo'zg'olon boshlanadi. Qo'zg'olonga toroblik g'alvir yasovchi hunarmand Mahmud boshchilik qiladi. Tarixda u Mahmud Torobiy nomi bilan shuhrat topadi. Torobiyning yaqin safdoshlaridan Shamsiddin Mahbubiy va Buxoro aholisi qo'zg'olonchilarga qo'shilib qo'lga qurol oladi. O'zlarining qadrdon shahar va qishloqlarini mo'g'ullardan va ularning hamtovoq xizmatchilari — mahalliy ma'murlardan ozod qilishga otlangan kishilardan kattagina lashkar to'planadi. Mahmud Torobiy o'z tarafdorlari bilan Buxoroga kirib o'lgach, shahar ichidagi Robiya saroyini qarorgoh qilib oladi. Bu yerga Buxoroning sadrlari, badavlat a'yonlari, yirik yer egalari chaqirtiradi. U o'zini Buxoro va atrof viloyatlarining xalifasi, ya'ni hukmdori deb rasmiy ravishda e'lon qilishga ularni majbur etadi. Shundan so'ng Shamsiddin Mahbubiy sadr deb e'lon qilinadi. Mahmud Torobiy Buxoroda o'z hukmronligini o'rnatgach, mo'g'ul tarafdorlari bo'lgan mahalliy amaldorlar Buxorodan qochib ketadi. Qochqin amaldorlar va mo'g'ullar noib Mahmud yalavoch yordamida Karmana yaqinida kuch to'plab, Buxoro ustiga yuradilar. O'rtada jang boshlanadi.

Mo'g'ullar yengilib, Karmana tomon qocha boshlaydilar. Jangda (10'zg'olon boshliqlari Mahmud Torobiy va Shamsiddin Mahbubiylar ham halok bo'ladilar. Qo'lonchilar ularning o'rniga Torobiyning ukalari Muhammad va Alini boshliq qilib saylaydilar. Oradan bir hafta o'tmay, ularga qarshi mo'g'ullarning yangi qo'shini hujum qiladi. Jangda qo'zg'olonchilar tor-mor qilinib, Torobiyning har ikkala ukalari ham halok bo'ladilar. Mo'g'ullar Buxoroni yana bosib olib, u yerda ilgari tafiiblarni qayta o'rtadilar. Chig'atoy soliqlarni tartibga solish islohotida 1238yilda Mahmud Yalavochni noiblikdan chetlatishga majbur bo'ldi. Uning o'g'li Ma'sudbek noib etib tayinlandi. Ulug' xoqon O'qto'y Mahmud Yalavochni Pekin shahriga hokim etib tayinlaydi.

2. Ulue'bek rasadxonasi haqida ma'lumot berine.

Ulug'bek farmoyishi bilan 1428 — 29 yilda Ko'hak (Cho'ponota) tepaligida ulkan silindr shaklida bunyod etilgan; ayrim qo'lyozmalar ("Boburnoma")ga ko'ra, bal. 30,4 m dan iborat 3 qavatli qilib qurilgan. Unda o'ndan ortiq turli astronomik qurilma va asboblari bo'lgan. Ulardan eng asosiysi radiusi 40,2 m li qo'shaloq yoydan iborat kvadrant (yoki sekstantga yaqin) qurilma hisoblanadi. Kvadrantning jan. qismi yer ostida, qolgan qismi shim. tomonda yer sathidan 30 m Cha

balanddajoylashgan. Asbob aylanasida bir gradus yoy 701 85 mm va bir minut yoy 11,53 mm ga to'g'ri keladi. Rasadxona o'rta asrlarda asbob uskunasi jihatdan ham beqiyos bo'lgan. Asbob astronomiyaning asosiy doimiyliklari ekvator va ekliptika orasidagi burchakni o'lchash, yillik pretsessiya doimiysini, tropik yil davomiyligini va boshqa fundamental astronomik doimiyliklarni aniqlashga imkon bergan. Rasadxonada kichik o'lchamli asboblari: armillyar sfera, 2, 4 va 7 halqadan iborat o'lchov asboblari, triangula, quyosh hamda yulduz soatlari, asturlab va boshqalar bo'lgan. Bu ilmiy uskunalar yordamida Quyosh, Oy, sayyoralar va alohida yulduzlar kuzatilgan. Mirzo Ulug'bekning eng yirik astronomik asari "Ziji Ko'ragoniy" rasadxonada yaratilgan. Uning qurilishi va keyingi ilmiy faoliyati Ulug'bek taklifi bilan yig'ilgan qator mashhur olimlar G'iyosiddin Koshiy, Qozizoda Rumiy, Ali Qushchi va boshqalar nomi bilan bog'liq.

Ulug'bek rasadxonasining arxeologik qoldiqlari 1908 y. V.L. Vyatkin rahbarligida olib borilgan qazilma ishlari natijasida topilgan. Xususan, bu yerda diametri 48 m keladigan, qalinligi bir g'isht bo'lgan aylanma devor borligi va uning markazida qo'shaloq yoydan iborat ulkan bosh qurilmaning qoldiq qismlari aniqlangan. Uning katta zallari, turli katta - kichik xonalari bo'lgan. Boburning yozishicha, Ulug'bek rasadxonasining sifii koshin va sirli parchinlar bilan bezatilgan. Rasadxona ichiga o'rnatilgan juda katta asbob yordamida Quyosh, Oy, sayyora va yulduzlar katta aniqlik bilan o'rganilgan. Rasadxonada kutubxona ham bo'lgan. Ichki devorda osmon tasviri, yulduzlar xaritasi, tog', dengiz; mamlakatlar belgilangan Yer shari tasviri ishlangan.

Keyinchalik u qarovsiz qolib, XVI asrda vayron qilingan. Hozir Ulug'bek rasadxonasidagi katta asbob — kvadratning yer ostida saqlangan qismi balandligi bilan II m keladi. 1964 y. Ulug'bek rasadxonasi yonida Ulug'bek muzeyi ochilgan. Ulug'bek rasadxonasining asl ko'rinishi, ichki tuzilishi, bosh qurilmasi haqida O'zbekiston va chet el olimlari tomonidan tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

3. Abulg'oziy Bahodirxon faolivati.

Abulg'oziy Bahodirxonning og'alari Habash sulton va Elbars sulton otalari Arab Muhammadxonni yengib, uni Qum qal 'asiga qamadilar. Otasining tarafdorlari bo'lgan katta og' asi Asfandiyor Eronga, Abulg'oziy Bahodirxon esa Buxoroga Imomqulixon huzuriga qochdi. 1623-yilda akasi Asfandiyorxon Xiva taxtini egallagach, Abulg'oziy Bahodirxon Urganchga hokim qilib tayinlandi. Lekin Asfandiyorxon bilan o'fialarida nizo chiqib, Abulg'oziy Bahodirxon 1627-yilda qozoq xoni Eshimxon huzuriga qochdi; keyin ikki yil Toshkent hokimi Tur-sunxon bilan birga bo'ldi. Ko'p o'tmay, turkmanlarning taklifiga binoan u yana Xorazmga qaytdi. Asfandiyor uni Xiva hokimi qilib tayinlashga majbur bo'ldi. 1629-yilda turkmanlar Eronga tobe bo'lgan Niso va Durunni bosib oldilar. Asfandiyorxon Eron bilan munosabatlarning tamoman jiddiylashib ketishidan cho'chib, aybni Abulg'oziy Bahodirxonga to'nkadi va uni 1630-yil qishida Eron podshohi huzuriga garov tariqasida yubordi. Abulg'oziy Bahodirxon shu tariqa 10 yil Eronda, Isfahon yaqinidagi Taborak qal 'asida qamoqda yashadi. 1639-yilning yozida u tutqunlikdan qochishga muvaffaq bo'ldi. Abulg'oziy Bahodirxon bir necha yil taxt uchun kurash olib borib, nihoyat 1644-yil Xiva taxtiga o'tirdi. Abulg'oziy Bahodirxon markaziy hokimiyatni mustahkamlash uchun kurash olib bordi. U 1663-yilda hokimiyatni o'g'li Anushaxonga topshirdi.

12-BILET

1. "Lov ianei " haqida ma'lumot berine.

Movarounnahrni qo'ldan chiqarishni istamagan Ilyosxo'ja 1365-yilning bahorida yana Movarounnahr ustiga qo' shin tofiadi. Ikki o'rtadagi jang 1365-yil 22-may kuni Toshkent bilan Chinoz o'rtasidagi Chirchiq daryosi bo'yida sodir bo'ladi. Tarixda u "Loy jangi" nomi bilan shuhrat topadi. Chunki O' sha kuni kuchli jala quyib, jang maydoni botqoqlikka aylangan, hatto Otlar loyga botib qolgan. Jangda Amir Temur qo'shini g'olibona harakat qilib, dushman qo' shinining o'ng

qanotiga qaqshatqich zarba berayotgan bir paytda Husayn o'z askarlarini raqibning so'l qanotiga tashlamay, jang maydonini tark etadi. Amir Temur chekinishga majbur bo'ladi. Bu g'alabadan so'ng Ilyosxo'ja hech qanday qarshilikka uchramay, Xo'jand va Jizzax shaharlarini egallab, Samarqand ustiga yuradi. Samarqandda qurolli (10' shin bo'lmasa-da, xalq shahar mudofaasini o'z qo'lga oladi. Uzoq davom etgan mo'g'ul lar hukmronligiga qarshi ko'tarilgan bu xalq harakati tarixda Sarbadorlar harakati nomi bilan shuhrat topadi.

2. Sherdor madrasasi haqida ma'lumot bering.

Inshoot Yalangto'shbiy Bahodir tomonidan bunyod etilgan. Sherdor madrasasi Imomqulixon hukmronligi davrida, 1619-1636-yillar oralig'ida bunyod etilgan. Me'moriy obidaning qurilishida bir qator ashyolar ishlatilgan, shulardan: turli xil o'Ichamdagi g'ishtlar, loy, yog' och, tosh, maxsus qif qotishmasi va shunga o'xshash boshqa ko'plab ashyolardan keng foydalanilgan. Madrasaning dizayni, ichki va tashqi ko'rinishi: Sherdor madrasasining koshinlari va bezaklari faqat o'z zigagina xos, betakrordir. Madrasa tarhi to'rtburchak, 2 qavatli bo'lgan. Bosh tarzining 2 qanotida qovurg'ali gumbaz va minoralar joylashgan. Binoning serhashamligi shu peshtoqida, peshtoqning ikki tomonida gumbazli darsxona va masjid joylashgan. Hovli atrofidagi 2 qavatli hujralar (54 ta) va oldi ravoqli ayvon bo'lgan. Ayvonlar yozda darsxona vazifasini o'tagan. 1960-1964-yillarda peshtoq qanoslaridagi koshinkori naqshlar qayta tiklangan. Shuningdek, Sherdor madrasasining Peshtoq ravog'i tepasi diqqatga sazovor: qizg'ish zarhal Sher oq ohuni quvmoqda. Quyosh bodomqovoq, qiyiq ko'zli yuz shaklida tasvirlanib, zarhal tusli yog'du bilan hoshiyalangan. Madrasa hovlisi va undagi hujralar ham o'z me'moriy yechimlari bilan Ulug'bek madrasasidan farq qiladi, Sherdor madrasasining devorlarida uni qurgan usta-me'mor Abdul Jabborning va me'morchilik bezaklarini yaratgan mohir usta Muhammad Abboslarning nomlari abadiy muhrlanib qolgan. Memoriy obidaning uslubi haqida gapirar ekanmiz, O'rta Osiyo me'morchiligida ko'p uchraydigan gumbazsimon, qo'sh va "Cho'g' uslubidan keng foydalanilgan. Madrasaning o'z ziga xos tomonlaridan biri shundaki, me'moriy inshoot Ulug'bek madrasasining ro'parasida bir o'q chizig'i bo'ylab joylashgan. Madrasa masjid vazifasini o'tagan, hozirgi kunda esa muqaddas qadamjolarimizdan hisoblanadi. Yana shuni ham aytib o'tish kerakki, madrasa o'z davrida qurilgan boshqa madrasalardan me'moriy yechimi bilan ajralib turgan. Mustaqillik yillarida me'moriy inshootda bir necha bor ta'mirlash ishlari olib borildi. Ayniqsa, Samarqand shahrining 2750 yilligi munosabati bilan Samarqanddagi boshqa me'moriy obidalar qatorida Sherdor madrasasi ham ta'mirlandi. Bundan tashqari, inshoot YUNESKO tashkilotining Butun Jahon yodgorliklari ro'yxatiga kiritildi.

3. Abu Rayhon Beruniy hayoti va faoliyati.

Abu Rayhon Beruniy (973-1048) Xorazmning Kat shahrida tug'ilib, Urganchda ta'lim olgan. Xorazmshoh Abul Abbos Ma'mun II saroyida to'plangan olimlar bilan birgalikda Ma'mun akademiyasida ijod qilgan. Xorazm Mahmud G'aznaviy tomonidan bosib olingach, Beruniy va boshqa olimlar bilan birga G'azna shahriga Olib ketiladi va umrining oxirigacha shu yerda ijod qildi. Beruniy 1048-yilda G'aznada vafot etadi. Beruniy astronomiya, geografiya, matematika va tarix fanlari bo'yicha 160 dan ortiq asarlar yozgan. Uning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", "Hindiston", "Mineralogiya", "Geodeziya" kabi yirik asarlari shular jumlasidandir. U o'zining astronomiyaga oid asarlarida Kopernikdan qariyb besh asr muqaddam Yerning Quyosh atrofida aylanishi haqidagi fikrni o'rta asrlarda birinchi bo'lib ilgari surdi. Beruniy yerning dumaloq shaklda ekanligini asoslab berdi. U 1029 ta yulduzning koordinatlari kattaliklari qayd etilgan yulduzlar jadvalini hamda dunyoning geografik kanasini tuzgan. Bemniy yevropalik olimlardan 450 yilcha oldin Amerika qit'asi mavjudligini taxmin qilib, o'z asarlarida bir necha bor yozgan. Beruniyning g'arbiy yarim sharda katta quruqlik borligi to'g'risidagi fikri XV-XVI asrlarda o'z tasdig'ini topdi. Beruniy Yer aylanasi uzunligini o'lchashda yangi usul _matematik usulni ishlab chiqdi. Ubirinchi bo'lib Yer shari globusini yaratgan. Beruniyning ilmiy va falsafiy ulkan merosi shubhasiz jahon fani va madaniyati xazinasiga clo' shilgan ulkan hissa bo'ldi.

13-BILET

1. Muhammad Rahimxon I islohotlari.

Muhammad Rahimxon I o'z hukmdorligi davrida davlat boshqaruvi tizimida islohot o'tkazgan. Unga ko'ra xon huzurida yuqori ma'muriy organ - Oliy Kengash la'is etilgan. Oliy Kengash davlatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati vazifasini bajargan. Oliy Kengashga xonning o'zi rahbarlik qilgan Oliy Kengash ishida xonning yaqin qarindoshlari, mehtar, qo'shbegi, devonbegi, naqib, shayxulislom, bosh qozi, inoq, otaliq va biylar qatnashganlar. Oliy Kengash majlisi haftada bir mara o'tkazilgan va unda davlatning ichki va tashqi siyosatiga oid eng muhim masalalar muhokama etilgan. Ayni paytda, xonlik hayotiga oid kundalik masalalarni hal etish uchun Kichik Kengash ham ta'is etilgan. Bu kengash ishida xondan tashqari mehtar, qo'shbegi, devonbegi, naqib va shayxulislom qatnashganlar.

2. Labihovuz ansambli haqida ma'lumot berin.

Buxorodagi me'moriy yodgorlik (17-a.). Dastlab bozor maydoni bo'lgan. Maydon o'rtasida katta qovuz qazilib (1620 y.) atroflari sinchlar b-n mustahkamlangan, xarsanglardan zinapoyalar, marmardan tarnovlar ishlangan. -Shag'al va tuproq b-n to'ldirilib shibbalangan. Hovuz eni 36 m., bo'yi 45,5 m., chuq. 5 m. Uning g'arbida Nodir Devonbegi xonaqohi, sharqida Nodir Devonbegi madrasasi, shim.da Ko'kaldosh madrasasi va Ernazar elchi madrasasi (saqlanmagan) qad ko'targan. Hozirda hovuz atrofiga chinorlar ekilib, choyxona qurilgan. Yodgorliklar ta'mirlangan

3. YusufXos Hojib havoti va faolivati.

Turkiygo'y adib, mutafakkir va davlat arbobi bo'lgan YusufXos Hojib (XI asr) "Qutadg'u bilig" dostonining muallifidir. U qoraxoniylarning markaziy shaharlaridan bo'lgan Bolasog'unda tug'ilgan. Yusufbu yerda arab, forsiy til va undagi adabiyotlarni puxta o'rgandi. Falsafa, mantiq, matematika va boshqa bilimlarni mukammal egalladi, davlat ishlari, idora qoidalari bilan qiziqdi. Yusufning hayoti va ijodiy yo'li haqidagi ma'lumotlar juda oz. YusufXos Hojib haqida ma'lumot beruvchi yagona manba "Qutadg'u bilig" dostonidir. U 1069-yilda "Qutadg'u bilig" ("Saodatga eltuvchi bilim") asarini Bolasog'unda yoza boshlaydi va 1070-yilda Koshg'arda tugatadi. Asarni qoraxoniylar hukmdorlaridan bo'lgan Tavg'och Bug'roxonga taqdim etadi. "Qutadg'u bilig" Tavg'och Bug'roxonga ma'qul kelib, Yusufga "Xos Hojib" (eshik og'asi) marlabasini beradi. O' shandan boshlab adibni Yusuf Xos Hojib deb atay boshlaydilar. Asarda inson va uning ijtimoiy mohiyati, hayotdagi o'rni va vazifasi har tomonlama tahlil qilinadi. "Qutadg'u bilig"da oddiy xalq, mehnatkash inson alohida ehtirom bilan tasvirlanadi. "Qutadg'u bilig"da axloq, odob, sadoqat va va sevgi kabi masalalar haqida hikmatli so'zlar yuritadi. U ilm va ma'rifatga saodatning kaliti deb qaraydi. Shuning uchun ham o'z dostonini "Qutadg'u bilig" deb ataydi. Unda ilm va ma'rifatni targ'ib qiladi, olimlarni ulug'laydi, davlat boshliqlarini ilm-fan ahllaridan ta'lim olishga va ularning maslahatlari bilan ish ko'rishga da'vat qiladi

14-BILET

1. Muqanna qo'ze '010ni haqida ma'lumot berin.

Muqanna isyoni - Movarounnahrda Arab xalifaligiga qarshi ko'tarilgan xalq ozodlik harakati (VIII asrning 70—80-yillari), Muqanna rahbarlik qilgan. Qo'zg'olonchilar oq kiyim kiyganlari uchun "oq kiyimliklar qo'zg'oloni" nomi bilan ham mashhur. Isyononda dehqonlar, qishloq hunarmandlari va mahalliy zodagonlarning I qismi qatnashgan. Muqanna Mazdak ta'limotining davomchisi sifatida ijtimoiy tenglikni keng targ'ib qilganligi ta'sirida qo'zg'olonchilar iqtisodiy tengsizlik va o'lkada arablar hukmronligiga qarshi kurash boshlaganlar. Muqanna o'zi ziga qarorgoh qilib Som tog'idagi qal'ani (Shahrisabz shahri yaqinida) tanladi. Samarqand, Buxoro, Kesh, Narshax shaharlari qo'zg'olon markaziga aylangan. Xalifa Mansur 775- yilda Jabroil ibn Yahyoni Ozarbayjondan katta harbiy kuch bilan Movarounnahrda yuborgan. Ammo Jabroil qo'zg'olonchilardan yengilgan. 10000 askar bilan Jabroilga yordamga yuborilgan Uqaba ibn Salim 1-marta Kesh va Samarqandda G'aricha boshliq, 2-marta 14000 askar bilan Termiz yaqinida Sarhama va Kayyoki G'uziy boshliq qo'zg'olonchilar tomonidan tor-mor keltirildi.

Natijada Naxshab va Chag'oniya viloyatlari qo'zg'olonchilar qo'liga o'tdi. Isyon 776-yildan Buxoro vohasida kuchayib ketdi. Narshax qal'asi qo'zg'olonchilarning qo'rg'oniga aylantirilgan. Bunda "oq kiyimliklar"ning katta qismi to'plangan. Shu yili Narshax qal'asi yaqinida "oq kiyimliklar" bilan arablardan Buxoro amiri Husayn ibn Maoz va Samarqand noibi Jabroilning birlashgan qo'shinlari o'rtasida 4 oy mobaynida jang bo'ldi. Jangda "oq kiyimliklar"ning qo'li baland keldi, ammo son jihatidan ko'p bo'lgan arab qo'shinlari Narshax qal'asi devori ostidan uzunasiga 50 gaz lahim kavlab, uni qulatgach, qal'aga bostirib kirganlar. Qal'ada ichida davom etgan shiddatli janglarda qo'zg'olonchilar yengilgan. Isyon rahbarlaridan Hakim ibn Ahmad va Hashviylar o'ldirilgan. Narshaxdagi qo'zg'olon bostirilgach, arablar asosiy kuchni Muqanna qo'zg'olonining markazi bo'lgan Samarqand va Keshga tashladilar. Xalifa Mahdiy 777-yilda Muqanna qo'zg'oloniga zarba berish uchun Nishopurga keldi. Xuroson noibi Maoz va Hirot amiri Sayd Harashiy boshliq katta qo'shin Samarqandga yuborildi. Isyonkorlar bilan bo'lgan jangda arab qo'shinlari mag'lubiyatga uchradi. Natijada Maoz Xuroson noibligidan iste'foga chikdi 2 yillik to'qnashuvlardan so'ng Samarqand taslim bo'ldi. So'ngra arablarning birlashgan qo'shinlari Muqannaga qarshi tashlandi. Narshax va Samarqandda "oq kiyimliklar" yengilgach, mahalliy boylar sotqinlik qilib, arablarga yordam bera boshladilar. Ular arablar bilan birga Muqannaning Som tog'idagi istehkomini qamal qilishda qatnashdilar. Uzoq davom etgan qamaldan so'ng tinkasi qurigan muqannachilar taslim bo'ldilar. Muqannaning ukasi Qabzam 3000, Som qo'rg'oni mudofaasiga qomondonlik qilayotgan Sarhama 3300 kishilik qo'shini bilan Sayd Harashiyga taslim bo'ldilar. Ammo, arablarga taslim bo'lishni istamagan Muqanna o'zini yonib turgan tandirga tashlab halok bo'ldi.

2. Islomxo'ja minorasi haqida ma'lumot berin. Xiva shahrida, Ichan qal'a markazida joylashgan Islomxo'ja minorasi qo'ng'irotlar sulolasi davrida Vaziri Akbar Islomxo'ja tomonidan bunyod etilgan. Islomxo'ja (1872-1913, Xiva) — Xiva xonligining bosh vaziri. Xorazmda jadidchilik harakatining o'ng oqimi rahbarlaridan biri bo'lgan Islomxo'ja Muhammad Rahim II va Asfandiyorxon hukmronligi davrida Xiva xonligi delegatsiyasi tarkibida Sankt-Peterburg va Moskva shaharlarida bir necha marta bo'lgan (1907-1912). Ilg'or Yevropa madaniyatini targ'ib qilgan. Xudoybergan Devonovga Xorazmda kino va surat olish ishiga asos solishida homiylik qildi. Uning tashabbusi bilan Xiva va boshqa shaharlarda Islomxo'ja minorasi va madrasasi, Nurullaboy saroyi, kasalxona, elektrostansiya qurildi, jadid maktablari va hatto rus maktablari ochildi. Asfandiyorxon hukmronligi davrida bosh vazir (1910-1913) bo'lib, xonlikning janubiy qismini idora etgan hamda xorijiy davlatlar bilan bo'ladigan aloqalarni boshqargan. Xonlikni idora etishdagi xizmatlari uchun "vaziri akbar" unvoni berilgan. 1910-yil u xonlikda islohot o'tkazish to'g'risidagi farmonni ishlab chiqishda faol ishtirok etdi. Sug'orma dehqonchilikka asoslangan Xorazmda dehqonlarning ahvolini yengillatish uchun yer solig'ini kamaytirishga harakat qiladi. "Yosh xivaliklar" partiyasining asoschisi Polvonniyoz Hoji Yusupovning yozishicha, taraqqiyparvarlik g'oyalari uchun o'z kuyovi Asfandiyorxonning buyrug'i bilan vaxshiyona o'ldiriladi. Islomxo'ja minorasi yangi davming dastlabki davrlarida (mustamlaka davrida), 1908-1910-yillarda bunyod etilgan. Me'moriy obidaning qurilishida pishgan g'isht, sement va yog' ochdan foydalanilgan. Islomxo'ja minorasi yonida shu nomdagi madrasa bo'lib, uning (42,8x32,5) bosh tarzi ikki qavatli. Kichik hujralar (42 ta) bilan o'rangan. Bosh tarzining hovliga qaragan ikkinchi qavatida ayvon bor. Madrasaning janubiy-sharqidagi masjid gumbazli, mehrobi koshin va ganjkori naqshlar bilan bezatilgan. Old tomonida Xivadagi eng baland minora (44,6 m) qad ko'targan. Asosining diametri — 9,5 m. Yuqoriga tomon ingichkalashib boradi. Ko'k, yashil rangdagi naqshlar bilan belbog'lar ishlangan. Qafasasiga panjaralar o'matilib, yuqorisi muqamasli sharafa va qubba bilan yakullangan. Minora shaharning deyarli hamma tomonidan ko'zga yaqqol tashlanib turadi. Islomxo'ja minorasi va madrasasini qurishda me'mor Xudoybergan hoji, naqqoshlar — Eshmuhammad Xudoyberdiyev, Bolta Voisov va boshqalar qatnashgan. Me'moriy inshoot uzoq yillar muazzin azon aytuvchi joy vazifasini o'tagan bo'lsa, keyingi yillarda undan harbiy maqsadda ham — kuzatuv obyekti vazifasida foydalanilgan. Inshoot Xorazm me'morchiligining minora uslubida qurilgan. Uning o'ziga xos tomoni shundaki,

inshoot shaharning deyarli hamma tomonidan ko'rinishi va shahardagi baland me'moriy inshootlardan biridir. Me'moriy inshoot mustaqillikkacha va mustaqillikdan keyin bir necha bor ta'mirlandi va u YUNESKO tashkilotining Butun Jahon yodgorliklari ro'yxatiga kiritildi. Xiva shahrining 2500 yilligi munosabati bilan Xiva shahridagi boshqa me'moriy obidalar qatorida Islomxo'ja majmuasi ham ta'mirlandi. Me'moriy obida atroflari ko'kalamzorlashtirilgan holatga keltirildi. Minora afsonaviy ko'rinishini Ichan qal'a shahri tarixiy markazida saqlab qolgan bo'lib, 1990-yilda Xivadagi "Ichan qal'a" Umumjahon madaniy merosi ro'yxatiga kiritilgan.

3. Amir Temur velük sarkarda.

Amir Temurning yoshligi Keshda kechdi. Yetti yoshga to'lgach, otasi uni o'qishga berdi. Amir Temur yoshlik chog'laridanoq maxsus murabbiylar nazorati ostida chavandozlik, ovchilik, kamondan nishonga o'q uzish, boshqa turli mashq va harbiy o'yinlar bilan mashg'ul bo'lgan. Shu asnoda Amir Temur tulporlarni saralab ajrata oladigan mohir chavandoz va dovyurak bahodir bo'lib voyaga yetgan. Amir Temur tabiatan og'ir, bosiq, teran fikrli va idrokli hamda nihoyatda ziyrak, kishilardagi qobiliyat, fazilat, ayniqsa, samimiyatni tezda fahmlab oladigan inson bo'lgan. Shu tufayli o'spirinlik chog'laridayoq atrofiga tengqurlari orasidan sadoqatli do'stlarni jalb qila olgan. Uning atrofiga bolalikdagi do'stlari va maktabdoshlari (Abbos bahodur, Jahonshohbek, Qimori inoq, Sulaymonshohbek, Idiku Temur, Sayfuddinbek, Hindushoh, Qarqara va boshqalar) to'planishib, birgalikda mashq qilar, musobaqalarda ishtirok etishar, astasekin navkar bo'lishib va harbiy g'umhga birlashib, harbiy bo'linma sifatida shakllana borgan. Keyinchalik ular Amir Temur qo'shinida lashkarboshilik darajasigacha ko'tarilganlar.

Temurning bosib Olgan yerlari

Amir Temur ilk harbiy faoliyatini qo'l ostidagi navkarlari bilan ayrim viloyat amirlariga xizmat qilishdan boshlagan, ularning o'zaro kurashlarida qatnashib, jasorat ko'rsatgan, janglarda chiniqqan, harbiy mahoratini oshirgan. Dong'i butun Qashqadaryo vohasiga yoyilgan. Amir Temurning aqlu zakovati, shijoati va shuhrati uni Movarounnahrning nufuzli amirlaridan amir Xizr Yasovuriy va amir Qazag'on bilan yaqinlashtirdi. Xondamirning yozishicha, otasi amir Tarag'oy Amir Temurni avval (1355) amir Joku barlosning qizi Nurmushk og'oga, so'ngra o'sha yili (1355) Qazag'onning nabirasi va amir Husaynning singlisi O'ljoy Turkon og'oga uylantiradi. Keyingi nikoh tufayli Amir Temur bilan Balx hokimi amir Husayn o'rtasida ittifoq yuzaga kelib, ular birgalikda mo'g'ullarga qarshi kurashadilar. Amir Temurning Movarounnahrni birlashtirish yo'lidagi harakati 14-asrning 60-yillari boshlaridan boshlandi. 14-asr ning 50-yillari oxirida Movarounnahrda amirlarning o'zaro kurashi kuchayib, amir Qazag'on o'ldirildi. Mamlakatda siyosiy parokandalik avjiga chiqib, og'ir tanglik sodir bo'ldi. Xondamirning "Habib ussiyar" kitobida keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda, ulus o'nga yaqin mustaqil bekliklarga bo'linib ketgan. Samarqand viloyatida amir Bayon sulduz, Keshda amir Hoji barlos, Xo'jandda amir Boyazid jaloir, Balxda Uljoy Bug'a sulduz, Shibirg'onda Muhammad I Xoja Aperdi nayman, Ko'histonda Badaxshon shohi amir Sotilmish, Xuttalonda Kayxusrav, Hisori Shodmon hududida amir Husayn va amir Xizr Yasovuriylar o'zlarini hokimi mutlaq deb e'lon qiladilar.

Bu davrda Chig'atoy ulusining sharqiy qismi — Yettisuv va Sharqiy Turkistonda hukmronlik qilayotgan mo'g'ul xonlari Movarounnahrda og'ir siyosiy vaziyatdan foydalanib, bu yerda o'z hokimiyatini o'rnatishga harakat kiladilar. Jeta xonlaridan Tug'luq Temur va uning vorisi Ilyosxoja 1360 61 va 1365 y. larda Movarounnahrda bir necha bor bostirib kiradilar. Mo'g'ul xonlarining bosqinchilik yurishlari va zulmiga qarshi xalq harakati boshlanadi. Biroq, Movarounnahr amirlari xalqqa bosh bo'lib, mo'g'ul bosqinchilariga qarshi kurashgajur'at eta olmaydilar. Ularning bir qismi dushman tarafiga o'tadi, ikkinchi qismi esa el-yurtini tark etib, o'zga mamlakatlardan boshpana izlaydilar. Amir Temurning amakisi, Kesh viloyatining hukmdori amir Hoji barlos Xurosonga qochadi. Mana shunday og'ir pallada siyosat maydoniga Amir Temur kiradi. Mo'g'ullarga qarshi turish uchun kuchlar nisbati teng emasligini hisobga Olgan 24 yoshli Amir Temur 1360 yilning boshida Tug'luq Temur tomonidan Keshga yuborilgan beklar bilan kelishadi. Sharoit taqozosi bilan xon xizmatiga o'tib, uning yorlig'i bilan o'z viloyatining dorug'asn etib tayin qilinadi. Shubhasiz, bu noiloqliqdan qo'yilgan siyosiy hamda strategik qadam bo'lib, bu

bilan Amir Temur mo' g'ullarning navbatdagi talontarojining oddini Olgan, mamlakat va xalqni falokatdan qutqargan edi. Biroq, Movarounnaxrning hukmdori etib tayin qilingan Ilyosxoja va uning lashkarboshisi amir Bekkichik bilan Amir Temurning murosasi kelishmay qoladi. Shu sababdan 1361 yilning oxirida u mamlakatni tark etishga majbur bo'ladi. Xivaningjanubida, Urganjiy dashtida Amir Temur Tug'luq Temurning yana bir raqibi — qaynog'asi amir Husayn bilan uchrashadi. Amir Temur mo' g'ullar bilan kurashish maqsadida u bilan birlashib, ikkovlon kuch to'plashga kirishadi. Dastlab ular Tug'luq Temurxonning farmoniga binoan Amir Temurni ta'qib qilishga kirishgan Xiva dorug'asi To'qol (Tavakkal) bilanjang qiladilar. So'ngra 1362 yilning kuzida Seistonda viloyat hukmdori Malik

Qutbiddinning tarafida turib mekroniylar bilan bo'lgan to'qnashuvda Amir Temur O'ng kifti va o'ng oyog'idan jarohatlandi.

Amir Temur va amir Husayn keyingi ikki yil davomida Ilyosxoja boshliq Jeta lashkari bilan bir necha martajang qiladilar. Nihoyat, 1364 y. oxirida ular mo'g'ul qo'shinlarini Movarounnahr hududidan quvib chiqarishga muvaffaq bo'ladilar.

Biroq, Movarounnahrni qo'ldan chiqarishni istamagan Ilyosxoja 1365 y. ning bahorida yana Turkiston ustiga qo'shin tonadi. Toshkent bilan Chinoz oralig'ida ikki o'nada sodir bo'lgan jang tarixda "Loy jangi" nomi bilan shuhrat topadi. Jangda amir Husaynning xiyonati oqibatida mag'lubiyatga uchraydilar va o'z qo'shinlari bilan Amudaryo bo'ylariga chekinib, Balx viloyatida o'mashdilar. Ilyosxoja esa hech qanday qarshilikka uchramay Xo'jand, Jizzax va boshqa bir qancha shahar hamda qishloklarni egallab, Samarqand ustiga yuradi. Samarqand o'sha paytlarda katta qo'shinga qarshilik ko'rsata olmasdi. Shaharning na devori va na mustahkam istehkomlari, na qurollangan sipohiysi bor edi. Bek va amirlar shaharni tark etgan edi, lekin mo'g'ullarga qarshi xalq ko'tariladi, sarbadorlar shahar mudofaasini o'z qo'llariga oladilar. Shahar mudofaachilariga Madrasa tolibi ilmlaridan Mavlonozoda Samarqandiy, jun (paxta) tituvchilar mahallasining oqsoqoli Abu Bakr Kuluyi (Kalaviy) Naddof va mergan mavlono Xurdaki Buxoriylar boshchilik qiladilar. Sarbadorlar Samarqand shahrida mo'g'ullarga qaqshatqich zarba beradilar. Ilyosxoja dastlab Samarqandni, so'ngra butun Movarounnahrni tashlab chiqib ketishga majbur bo'ladi. Sarbadorlarning mo' g'ullar ustidan qozongan g' alabasi haqidagi xabar amir Husayn bilan Amir Temurga ham borib yetgan. Amir Temur qishni Qarshida, Husayn esa Amudaryo bo'yida o'tkazib, 1366 y. bahorida Samarqandga yo'l oldilar. Ular Konigita to'xtab sarbadorlarning dushman ustidan qozongan g' alabalaridan mamnun bo'lganliklarini va ular bilan uchrashmoqchi ekanliklarini bildiradilar. Biroq, sarbadorlarning boshliqlari amirlar huzuriga kelganlarida amir Husayn buyrug'i bilan Abu Bakr Kuluyi (Kalaviy) Naddof bilan mavlono Xurdak Buxoriylar dorga toniladi. Mavlonozodani esa Amir Temur. o'z himoyasiga olib kutqarib qoladi. Shu tariqa sarbadorlar boshliqsiz qoldirilib, Movarounnahrda amir Husaynning hukmronligi o'rnatiladi, ammo ko'p vaqt o'tmay Husayn bilan Amir Temur o'rtasidagi munosabat keskinlashib, ochiqdan-ochiq nizoga aylanadi. Amir Temurning nufuzi onib borayotganligidan xavfsiragan amir Husayn Balxga qaytib, uning qal' a devorlari va istehkomlarini mustahkamlashga kirishadi. Balx, Qunduz va Badaxshondan ko'p sonli lashkar ham to'playdi. Kesh va Qarshi viloyatlariga bosh bo'lgan Amir Temur ham amir Husaynga qarshi hal qiluvchi jangga hozirlik ko'radi. 1366 — 70 yillar o'ttasida bir necha bor to'qnashuvlar bo'lib o'tadi

15-BILET

1. Abruv qo'1010ni haqida ma'lumot berine.

Abnly qo'zg'oloni — 6-asrning 80-yillarida mahalliy tabaqa — dehqonlarga va savdo aristokratiyasiga qarshi Quyi Sug'd (hozirgi Buxoro viloyati) aholisi kambag'al tabaqasining ko'targan qo'zg'oloni. Qo'zg'olonga Abruy boshchilik qilgan. 10-asrda yashagan Buxoro tarixchisi Narshaxiyning xabar berishicha, Buxoro aholisi Abruyni Boykand (Poykend) shahriga hokim qilib tayinlaydi

Abmy qo'zg'oloni dan zarar ko'rgan dehqonlar va mulkdorlarning ko'pchiligi Turk xoqonligi qo'l ostidagi Tarozi va Turkiston shahri larig'a qochib borib, Turk xoqoni Qorachurindan

qo'zg'olonchilarga qarshi kurashda yordam so'raydilar. Qorachurin o'g'li Sheri Kishvar (Elbars yoki Elarslon) boshchiligida Buxoroga katta lashkar yuboradi. Natijada qo'zg'olon bostiriladi. Buxorodagi yerlar yana o'z egalari — dehqonlarga qaytarib beriladi.

2. Baroaxon madrasasi.

Baroqxon madrasasi - Toshkentda qurilgan Madrasa (153 1/32 — 16-asr 2-yarmi). Hovli atrofida hujralar va ichki tarafida peshtoq bo'lib, madrasaning g'arbiy qismi birmuncha oldinga chiqqan. Poydevori toshdan, qalin devorlari turli hajmdagi pishiq g'ishtdan ishlangan. Ba'zi joylari sinchli. Baroqxon madrasasi o'mida dastlab 2 (katta va kichik) maqbara bo'lgan. Kichik maqbarada Baroqxon qabri bor. Uning to'rt tomonidagi eshiklaridan uchitasi keyinroq berkitib tashlangan (qolgan eshikdan zina bilan tomga chiqilgan). 1904 y.da masjidga aylantirilgan katta maqbarada Toshkent hokimi Suyunchxo ja qabri joylashgan. Baroqxon ikki maqbarani o'z ichiga Olgan Madrasa qurdirgan. Madrasaning sharq tomonidagi ulkan peshtoqqa rang-barang sirkor g'ishtchalardan namoyon terilgan. U handasiy va girih naqshlar bilan hoshtiyalangan. Peshtoqning yuqori qismi saqlanmagan. Asosiy peshtoqning orqa tomonida yana peshtoq va besh qirrali ravoq bor. G'arb tomondagi ichki peshtoq ko'k gumbazning tarkibiy qismi bo'lgan. Baroqxon madrasasi ning to'rt burchagida cho'ziq xona (qorixona)lar bo'lgan. Bino shakli va bezaklari o'z holicha qolgan. Uning 22 m li gumbazi ko'k sirkor g'ishtchalar bilan pardozlangan (gumbaz 1868 y.gi zilzila paytida qulab tushgan). Gumbaz ostidagi 4,5 m li poygumbazga turli rangdagi sirkor g'ishtchalardan handasiy va girih naqshlar terib yaratilgan, Qur'on suralari bitilgan. Maqbara ichki qismidagi bezaklar keyinchalik ko'chib tushgan. Ichki devorning tepa qismida ganchdan ishlangan naqshlar bo'lib, ularga oltin suvi yugurtirilgan, pastki qismida olti burchakli sopollardan terilgan keng izora bor (ular yashil sirkor, zarhalli g'ishtchalar bilan ajratilgan). 20-asr boshlaridagi ta'mir vaqtida qad. bezaklarning qoldig'i ko'chirib tashlanib, oq ganch bilan suvalgan. Baroqxon madrasasi naqshlarining go'zalligi, qurilish uslubi jihatidan Samarqandning eng yaxshi me'moriy yodgorliklari (15-asr ikkinchi yarmidagi Oq saroy va

Ishratxona)ga yaqinlashadi. 1946, 1949, 1951, 1967 y.larda ta'mir ishlari olib borilgan Baroqxon madrasasi da O'zbekiston Musulmonlari idorasi joylashgan. 3. Galileo Galilev havoti va ilmiy faolivati.

G. Galiley ham italiyalik (1564-1642) buyuk astronom edi. U osmon jismlarini kuzatuvchi asbob teleskopni yaratdi va shu teleskop bilan osmonni kuzatgan Yev-ropaning birinchi olimi edi Uning tadqiqot ishlari Kopernikning ta'limotini tasdiqladi. Bundan tashqari, G. Galiley Oyda ham Yerdagi kabi tog'lar borligini va hatto Quyoshda dog'lar mavjudligini qayd etdi. G. Galiley o'z qarashlarini «Yulduzlar axboroti» kitobida bayon etdi. Cherkov bu kitobni taqiqlangan adabiyotlar ro'yxatiga kiritdi. Inkvizitsiya esa uning kashfiyotlarini qoraladi. Keksa, kasalmand Galiley besh oy davomida tergov qilindi. Tergov uning tinka-madorini quritdi. Oxir-oqibatda, inkvizitsiya uni o'z g' oylaridan voz kechishga majbur etdi. 1992-yilda Rim Papasi Ioann Pavel II (marhum) G. Galileyga nisbatan inkvizitsiya sudi qarori bekor qilinganligi va G. Galileyning oqlanganligini e'lon qildi. Ayni paytda u inkvizitsiyaning buyuk olimga nisbatan o'tkazgan zulmi uchun kechirim so'radi.

16-BILET

1. AOSh ning tashkil topishi.

Amerika Qo'shma Shtatlari — federativ respublika. Amaldagi konstitutsiyasi 1787-yilda qabul qilingan. Davlat va hukumat boshlig'i, qurolli kuchlar bosh qo'mondoni — prezident, uning vakolatlari juda katta. Vitse-prezident bilan birga bavosita, ikki bosqichli saylov yo'li bilan (saylovchilar hay'ati orqali) 4 yil muddatga saylanadi. Qonun chiqaruvchi hokimiyatni senat va vakillar palatasidan iborat ikki palatali kongress amalga oshiradi. Senatda 100 senator bor (ular 6 yil muddatga, har shtatdan 2 tadan saylanadi va 1/3 qismi har 2-yilda yangilab turiladi). Vakillar palatasiga 435 deputat 2 yilga saylanadi. Ijrochi hokimiyat organi — Amerika Qo'shma Shtatlari hukumati prezident tomonidan senatning roziligi bilan tayinlanadi; 13 vazirdan iborat bo'ladi. Hukumat kongress oldida mas'ul emas. Har bir shtatning o'z konstitutsiyasi bor. Shtatdagi qonun chiqaruvchi hokimiyatni qonun chiqaruvchi majlis, ijrochi hokimiyatni esa gubernator amalga

oshiradi. Amerika Qo'shma Shtatlari davlatining konstitutsiyaviy tizimiga uch siyosiyhuquqiy qoida asos qilib olingan, bu qoidalar — hokimiyatning bo'linishi, federalizm va sudning konstitutsiyaviy nazoratidan iborat. Hokimiyatning bo'linish qoidasi davlat hokimiyatining uch tarmog'i qonun chiqaruvchilik, ijroiya va sud hokimiyatlarining mustaqilligini va ular o'rtasida vazifalarning chegaralab qo'yilishini nazarda tutadi. Federal darajadagi uch tarmoq Kongress, Prezident va Oliy sud.

2. ismoil Somoniv maqbarasi.

Somoniy maqbarasi loyihasidan tortib, hajmiy tuzilishigacha geometrik tartib va qoida asosida yaratilganligi aniqlangan. Maqbara 4 tomoni bir xil chordara shaklida, jimjima g'ishtin bezaklari chiviqli to'siq yoki qamish, buyra to'qimasini eslatadi. Devor qalinligi 1,8 m, tarhi — tashqarisi 10,80x10,70 m, ichkarisi 7,20x7,20 m. Usti gumbaz bilan qoplangan. 4 burchagi ustunsimon shaklda ishlangan, gumbaz atrofiga 4 qubba o'rnatilgan. Devor tepasida kungirasimon darcha (40 ta).

Har bir darcha hoshiyalangan. Ravoq tepasidagi qanos g'ishtin tangachalar marjoni bilan chegaralangan. Ikki chetiga mayda gishtdan chorsi tumor yasalgan. Bino ichkarisi tashqaridagi bezak bilan uzviy bog'liq bo'lib, uslub jihatdan bir xil. Ichki devor gumbaz osti bag'alidagi ustma-ust ravochalar ustunchalarga tayangan. Ravochalar 8 qirrali gumbaz asosini tashkil qiladi. Qirralar burchagiga gumbazga tirgaklik qiluvchi ustunchalar ishlangan.

Arxeologik qazilma vaqti (1927)da xona sahnida 2 yog'och sag'ana borligi aniqlangan.

3. Abdulla Avloniy havoti va faolivati.

Abdulla Avloniy 1878-yil Toshkent shahrida hunarmandlar oilasida tug'ildi. U maktab va madrasada ta'lim olib, o'z zamonining ma'rifatli va chuqur bilim sohibiga aylandi. Abdulla Avloniy o'lkada ta'lim, matbuot, teatr sohalarining rivojlanishiga katta hissa qo'shib, 1907-yil «Shuhrat» gazetasiga asos soldi. O'z tashkil qilgan yangi usul maktabi uchun «Birinchi muallim», «Ikkinchi muallim», «Turkiy guliston yoxud axloq» kabi darsliklarni yaratdi.

17-BILET

1. "Anqarajane" haqida ma'lumot berine.

Amir Temur bilan Sulton Boyazid qo'shinlari o'rtasidagi hal qiluvchi jang 1402-yil 20-iyulda Anqara yaqinida, Chubuk mavzeyida sodir bo'ladi. Bu jang tarixda "Anqara jangi" deb ataladi. Uzoq davom etgan shiddatli jangda Sohibqiron kuchlari turk qo'shinini tor-mor etadi. Sulton Boyazid asirga olinadi. Boyazid ustidan qozonilgan buyuk g'alaba bilan Amir Temurni Fransiya, Angliya hamda Kastiliya va Leon qirollari tabriklab, unga o'z muboraknomalarini yuboradilar. Chunki Sohibqiron endigina uyg'onayotgan Yevropaga ulkan xavf solib turgan Usmonli turklar davlatiga zarba berib, butun Yevropaning xaloskoriga aylangan edi.

2. Ulug'bek madrasasi (Buxoro).

Ulug'bek madrasasi — Buxorodagi me'moriy yodgorlik (1417). Markaziy Osiyoda saqlanib qolgan eng ko'lna madrasa. Ulug'bek qurdirgan madrasaning eng qadimiysi. Abdullaxon II davrida katta ta'mir ishlari olib borilgan (1586). Bosh tarzida mahobatli peshtoq, 2 qavatida 2 qavatli hujralar va burchaklarida guldastalar joylashgan. Guldastalar tepasi qubba qilib ishlangan. Madrasaning asosiy bezagi peshtog'ida bo'lib, unda sirkor g'ishtchalardan tashqari rang-barang gulli parchin va koshindan foydalanilgan. Ravokli peshtoqdan miyonsaroy orqali hovliga o'giriladi. Miyonsaroy ichki gumbazi 12 qirrali, g'ishtdan to'rsimon shakl qilinib, oralariga ko'k va havo rang koshin terilgan. Hovli (26x25 m) atrofini 2 qavatli hujralar qatori va peshtoqli 2 ayvon egallagan. Hovlining shim. va jan. tomonlari qisqaroq ko'rinishga ega bo'lib, devorlari, ravoq va peshtoqlari oq, feruza va binafsha rang sirkor g'ishtlar bilan pardozlangan. Hujralar ichi ganch suvokli. Madrasa (53x41,6 m) uncha katta emas, hujralari mo'ljaz, o'zaro mutanosib, ichki va tashqi tuzilishi o'ziga xos. Masjid (15,5x5,5 m) va darsxona (5,5x5,5 m) gumbazli, miyonsaroyning 2 yon tomonida joylashgan. Miyonsaroyning 2 qavatida kutubxona bor. Xoja Sa'd Jo'yboriy

tomonidan tashqi pesh tog'i va yonlaridagi hujralar ta'mir etilib (1586), peshtoq bezagida mayda yozuvli va naqshli koshin ishlatilgan. Hovli g'arbidagi hujra tepasida ganchkori bezaklar orasida ta'mirlovchi usta Ismoil ibn Tohir ibn Mahmud Isfahoniy nomi saqlangan. Abdurazzoq Samarqandiyning xabar qilishicha, Ulugbek (1419 y. 28 noyabrda) madrasaga kelib ilm oluvchi talabalarga in'omlar ulashgan Bizgacha Ulug'bek madrasasi ancha o'zgargan holda yetib kelgan. I 17-asrlarda, va 1990—96 yillarda ta'mirlangan. Naqshlarida yulduzsimon bezaklar ko'p. Ayvon ustunlari zarhallangan. Eshik tabaqalariga arab tilida "Bilim olish har bir musulmon erkak va ayol uchun farzdir", degan ibora o'yib yozilgan

3. Mahmud Zamaxshariyning hayoti va faoliyati.

Abulqosim Mahmud az-Zamaxshariy 1075-yilda Xorazmning Zamaxshar qishlog'ida dunyoga kelgan. Ilmga bo'lgan chanqoqlik uni Buxoro, Marv, Nishopur, Isfahon, Shom, Bag'dod, Hirot va Makkada hayot kechirib, arab tili va adabiyotini, diniy ilmlarni, xattotlik san'atini, arab maqollari va urf-odatlarini chuqur o'rganishiga sabab bo'ldi. U mintaqa geografiyasiga doir ma'lumotlarni to'playdi. Mahmud Zamaxshariy turli soha ilmlariga oid 50 dan ortiq asarlar yozib qoldirdi.

Ayniqsa, uning arab tili fonetikasi va morfologiyasiga bag'ishlangan "Al-Mufasssal", Qur'oni karim tafsiriga oid "Al-Kashshof" asari musulmon olamida mashhurdir. Zamaxshariy "Arab va g'ayri arablar ustozini", "Xorazm faxri" kabi sharaflil nomlar bilan ulug'langan.

U ko'p asarlarini Makkada yozganligi uchun "Jorulloh" All ohning qo' shnisi") degan sharaflil nomga muyassar bo'ladi. Qohiradagi dunyoga dong'i ketgan Al-Azhar diniy dorilfununining talabalari hozir ham "Al-Kashshof" asosida Qur'oni karimni o'rganadilar. U, shuningdek, tarixdagi birinchi ko'p tilli lug'at arabcha-forscha-turkiy lug'atning asoschisi bo'lgan. Mahmud Zamaxshariy 1144-yilda Xorazmda vafot etgan. 1995-yilda O'zbekistonda Mahmud Zamaxshariyning 920 yilligi keng nishonlandi.

18-BILET

1. G'aznaviylar davlati paydo bo'lishi.

G'aznavilar davlati — Xuroson, Shimoliy Hindiston hamda qisman Movarounnahrda (X-XII asrlarda) yashagan turkiy davlat.

G'aznaviylar davlatiga Alpteginning g'ulomi va kuyovi Sabuktegin asos solgan. Davlat nomi saltanatning poytaxti G'azna shahri nomidan olingan. Turkiy g'ulomlar xizmatlari evaziga somoniylardan Xuroson va Afg'onistonning turli viloyatlari (G'azna, Kobul va boshqalar) ni boshqarish huquqini olganlar. Sabuktegin G'azna viloyatining noibi va qo'shin amiri qilib tayinlangach (977), u bu mulklarni mustaqil boshqarishga kirishgan. 994—995 yillarda Xurosonda bo'lib o'tgan 2 jangda somoniylar amiri Nuh ibn Mansur va noib Sabuktegin boshchiligidagi birlashgan qo'shin isyon ko'targan turk sarkardalari Abu Achi Simjuriy (Abulhasan Simjuriynint o'g'li) va Foyiq qo'shinlarini tor-mor keltirish jarayonida Sabukteginning siyosiy nufuzi yanada onadi.

G'd ning eng kuchaygan davri amir Sabuktegin, ayniqsa, sulton Mahmud G'aznaviy hukmronligi yillariga to'g'ri keladi. I I -asr boshlariga kelganda Musulmon Sharqining eng qudratli davlatlaridan biriga aylangan G'aznaviylar davlatining chegaralari g'arbda Ray va Isfahon shaharlari, Kaspiy dengizi hamda shim.-g'arbda Xorazm va Orol dengizigacha cho'zilgan, sharqda esa Shim. Hindistonning kattagina qismini o'z ichiga olgan vajan da Balujistongacha yetgan edi. Mahmud G'aznaviy somoniylar sulolasi barham topgach, ularning Xurosondagi butun hududini, keyinchalik Xorazm davlatini (1017) ham o'z saltanati tarkibiga qo'shib olgan. Biroq Janubiy Toxariston (hozirgi Shim. Afg'oniston)dan tashqari Shimoliy Toxariston (hozirgi Surxondaryo viloyati va Janubiy Tojikiston) hududini ham egallash uchun g'aznaviylar kurash boshlaganlarida qoraxoniylar bilan ularning manfaatlari o'zaro to'qnashdi. Keskin kurashlar natijasida Chag'oniyon va Termiz g'aznaviylarga bo'ysundirildi.

G'aznaviylar bilan qoraxoniylar davlati o'rtasidagi chegara Amudaryo deb e'tirof qilingan. 1024—1025-yillarda Mahmud G'aznaviy Termiz yaqinida Amudaryoni kechib o'tib, temir darvoza (Temir qopqa) orqali Sug'dga hujum qilgan va Samarqandgacha borgan. Bu harbiy

yurishlar natijasida Omul (Chorjo'y)gacha bo'lgan viloyatlar qoraxoniylar hukmronligidan chiqib, g'aznaviylar ta'siriga o'tgan Bu davrda G'aznaviylar davlati Sharqdagi yirik musulmon davlatiga aylangan edi Biroq, Mahmud G'aznaviyning o'g'li va valiahdi Mas'ud G'aznaviy hukmronligi davrida (1030—1041) G'aznaviylar davlati o'z qo'l ostidagi hududlarni birin-ketin qo'ldan chiqarib, asta-sekin tanazzulga yuz tuta boshladi.

G'aznaviylar davlati tarkibidan I-bo'lib Xorazm ajralib chiqdi. G'aznaviylarning xorazmdagi noibi Oltintosh vafot etgach (1032), uning o' g'li Horun g'aznaviylarga qarshi isyon ko'tardi (1034). U saljuqiylar va qoraxoniylar bilan do' stona aloqa o'rnatib, Xorazmni g'aznaviylardan mustaqil deb e'lon qilgan. Bu paytda qoraxoniylar va g'aznaviylar o'rtasida Chag'oniyon, Xuttalon, Termizni egallash uchun yana keskin kurash boshlangan.

2. Mir arab madrasasi.

Mir Arabning asl ismi Sayyid Abdulloh bo'lib, amir 22 Yoshida Samarqandga kelib Xoja Ahrorga shogird tushgan. Turkistonning Sabron (Savron)ida 2 koriz (yer osti arig'i) qazdirgan, suv chiqargan, qal'a bino etib, Shofirkon, Vobkent, G'ijduvonda ko'p joylarni obod qilgan (Shofirkonda Mir Arab qal 'asi saqlangan).

U naqshbandiya tariqatining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan, Madrasa qurilishini nihoyasiga yetkaza olmagan, 1536 yil boshida Mir Arab vafot etgan va uning vasiyatiga ko'ra kuyovi Shayx Zakariyo qurilishni oxiriga yetkazgan.

Xattot Mirali Fathobodiy-Buxoriy ushbu forsiy qit'ani Madrasa darvozasiga yozgan: "Mir Arab faxri Ajam onki kard — Madrasai olii bas bul ajab. Bul ajab on ast ki tarixi u: Madrasai olii Mir Arab". Madrasa O'zbekiston musulmonlari idorasi tasarrufida bo'lib, sho'rolar davrida diniy o'quv yurti faoliyati vaqtincha to'xtatilgan, 1945 yilda yana tiklangan. O'quv muddati 4 yil O'quv yurti kunduzgi bo'limiga 15 yoshdan 35 yoshgacha bo'lgan o'rta va to'liqsiz o'rta ma'lumotli kishilar qabul qilinadi. Diniy fanlar hamda umumta'lim fanlari o'qitiladi. Talabalarga arab, ingliz, rus va fors tillari ham o'rgatiladi. Darslar o'zbek va arab tillarida Olib boriladi.

3. Burhoniddin al-Marg'inoniy havoti va faolivati.

Mashhur fiqh (huquqshunos) olimi Burhoniddin al-Marg'inoniy 1123-yildaRishtonda (Farg' ona vodiysi) tavallud topgan. Al-Marg'inoniy ning eng nodir asari to'rt jildli "Hidoya" asaridir. "Hidoya" islom huquqshunosligi bo'yicha mukammal asar bo' lib, bir necha asrlar davomida musulmon mamlakatlaridagi huquqshunoslar uchun ham nazariy, ham amaliy qo'llanma vazifasini o'tab kelgan. Kitob bir qancha tillarga tarjima qilingan.Hozirgi kunda ham muhim manba sifatida foydalanib kelinmoqda. Shu sababli alloma nafaqat ulamolar, balki oddiy xalq orasida ham "hidoyat yo'lining sarboni" deya katta hurmat-e'tibor topti. Burhoniddin val-milla (Islom dinining dalili, isboti) degan sharaflı nomga sazovor bo'ldi 2000-yilda al-

Marg'inoniyning 910 yilligi nishonlandi. Shu munosabat bilan Marg'ilon shahri markazida Burhoniddin Marg'inoniy yodgorlik majmuyi bunyod etilib, shu yerda uning ramziy maqbarasi o'rnatildi

19-BILET

1. Ismoil Somoniy davlati.

Somoniylar davlati (875-999) Movarounnahr va Xurosondagi o'rta asr davlati. Somoniylar davlatining tashkil topishi Arab xalifaligining qulashi hamda Movarounnahr va Xurosonni bosib Olgan Somoniylarning davlat tepasiga chiqishi bilan bog'liq. Ravnaq topgan davrida

Movarounnahr, Xuroson, Shimoliy va Sharqiy Eronni o'z ichiga Olgan

Arab xalifasi Horun ar-Rashid vafotidan so'ng uning o'g'illari Ma'mun va Amin o'rtasida taxt uchun bo'lgan kurashda Ma'munga yordam berganliklari uchun Somonxudotning nabiralari ayrim shahar va viloyatlarga noib qilib tayinlanadilar. Chunonchi, Nuhga Samarqand, Ahmadga Farg'ona, Yahyoga Shosh va Ustrushona, Ilyosga Hirot tegadi. Buning evaziga aka-uka Somoniylar Movarounnahrning har yilgi xirojidan juda katta mablag'ni tohiriylar orqali xalifa

xazinasiga yuborib turadilar. 9-asrda Movarounnahrning siyosiy hayotida o'zgarishlar yuz berib, yurtga avval Nuh, so'ngra Ahmad boshchilik qiladi. Har biri hukmronligi davrida o'z nomlaridan chaqa tangalar zarb ettiradilar. Ahmad vafotidan (865) keyin uning o'g'li Nasr Samarqandni markazga aylantiradi. U Movarounnahrning barcha viloyatlarini birlashtirish va uni Xurosondan ajratib Olish choralari ko'radi. 9-asrning oxirgi choragida Movarounnahrning deyarli barcha viloyatlari somoniylar tassarufiga o'tadi. Nasr butun Movarounnahrning hukmdoriga aylanadi va kumush dirham zarb etadi. Ko'p o'tmay aka-uka Nasr va Ismoil o'rtasida toj -taxt uchun kurash boshlanadi. Unda Ismoil golib chiqadi. Ismoil Somoniy 888-yilda butun Movarounnahrni o'z qo'l ostiga birlashtirdi va mustahkam davlat tuzishga intildi. Shimoli sharqiy hududlarga yurish qiladi va 893-yilda Tarozi shahrini zabt etib, dashtliklarga qaqshatqich zarba beradi.

Movarounnahr aholisining mustaqillikka erishishi Arab xalifalariga yoqmas edi. Shu boisdan xalifalik safforiylar bilan somoniylarni to'qnashtirishga va ularning har ikkisini ham zaiflashtirib, bu boy viloyatlarda o'z ta'sirini qayta tiklashga qaror qiladi. Xalifa Mu'tazid safforiylar hukmdori Amr ibn Laysga Xuroson bilan birga Movarounnahr ustidan ham hukm yuritish huquqi berilgani haqida farmon chiqaradi va uni Ismoilga qarshi gigijlaydi. Natijada 900-yilda ular o'rtasida urush boshlanib, Ismoilning galabasi bilan tugaydi. Butun Xuroson somoniylar qo'l ostiga o'tadi. Noilojlikda xalifa Ismoilga hukmdorlik yorlig'ini yuborishga majbur bo'ladi. Ismoil Somoniy butun Movarounnahr va Xurosonni o'z qo'l ostida birlashtiradi va Buxoro shahri bu ikki davlatning poytaxtiga aylanadi.

2. "Qatag'on qurbonlari xotirasi " memorial maimuasi haqida ma'lumot bering.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov (1938 — 2016) tashabbusi bilan 2000-yil 12-mayda Toshkent shahri Yunusobod tumanidagi Bo'zsuv kanali bo'yida "Shahidlar xotirasi" yodgorlik majmuasi ochildi. U mustabid sovet rejimi davrida qatag'on qilingan shahidlar xotirasiga bag'ishlab o'rnatilgan bo'lib, millat fidoyilarining aksariyati shu yerda otib tashlangan edi. O'zbekiston Respublikasida 2001-yildan boshlab har yili 31-avgust qatag'on qurbonlarini yod etish kuni sifatida o'tkaziladigan bo'ldi. "Shahidlar xotirasi" yodgorlik majmuasida 2002-yil 31-avgustda "Qatag'on qurbonlari xotirasi" muzeyi ochildi. Muzey Rossiya imperiyasi va sovet hokimiyati davrida Vatan ozodligi yo'lidagi faoliyati uchun qatag'on etilgan vatandoshlarimiz xotirasini abadiylashtirish maqsadida tashkil qilingan. Bu minnatdor avlodlarning o'z ajdodlari xotirasiga ehtiromidir.

3. Munavvar Oori Abdurashidxonov havoti va faolivati.

Munavvarqori, Abdurashidxonov Munavvar qori (1878, Toshkent — 1931 23.4, Moskva) — O'rta Osiyo jadidchilik harakatining yo'l boshchisi, 20-asr o'zbek milliy matbuoti va yangi usuldagi milliy maktab asoschisi, yangi milliy teatr tashkilotchilaridan biri, adib va shoir. Toshkentning Shayxontohur dahasidagi Darxon mahallasida ziyoli oilasida tug'ilgan. Otasi Abdurashidxon Sotiboldixon o'g'li mudarris, onasi Xosi-yat otin Xonxo'ja Shorahimxo'ja mudarris qizi otinoyi bo'lgan. U oklada uchinchi o'g'il bo'lib, katta akalari A'zamxon (1872— 1919) va Muslimxon (1875 1954) muallim bo'lishgan. Otasidan yosh yetim qolgani tufayli dastlabki ta'limtarbiyani onasidan Olgan. So'ng o'z davrining mashhur o'qituvchisi Usmon domlidan ilmi qiroat va tajvidni o'rganib, hofizi Qur'on bo'lgan. 1885—90 yillarda Buxorodagi Mirarab madrasasida tahsil Olgan, ammo tahsilni oxiriga yetkazmay, Toshkentga qaytib, imomlik va muallimlik bilan shug'ullangan. Eshonquli do'dxoh madrasasida tahsilni davom ettirgan. 1901 yilda usuli jadid maktabini ochgan va shu maktablar uchun maxsus o'quv dasturini tuzgan, darsliklar yozgan. 1904 yildan ijtimoiysiyosiy, madaniy xayotga aralasha boshlagan. 1906 yildan "O'rta Osiyoning umrguzorligi, taraqqiy", "Taraqqiy" gaz.larida adabiy xodim. Shu yili noshir va muharrir sifatida "Xurshid" gaz.ni tashkil etgan. "Shuhrat" (1907), "Tujjor" (1907), "Osiyo" (1908) gaz.larini g'oyaviy boshqargan va adabiy xodim vazifasini bajargan. So'ng "Sadoyi Turkisshon" (1914—15) gaz.da mas'ul muharrir muovini, "Al-isloh" jur. (1915—17)da maxfiy muharrir, "Najot" va "Kengash" (1917) gaz.larida mas'ul muharrir. M. turli jamiyat va uyushmalar tashkilotchisi. U "Jamiyati Imdodiya" (1909), "Turon" (1913), "Turkiston kutubxonasi" (1914), "Umid" (1914), "Maktab" (1914), "Ko'mak" (1921) jamiyat, tashkilot, shirkat va uyushmalarida muassis, muovin, rais, a'zo.

Sho'rolar hukumati davrida Xalq dorilfununi sho'rosining raisi, Turkiston Maorif xalq komissarligi turk sho' basining ish yurituvchisi (1918), Toshkent shahri maorif noziri, Sharq xalqlari s'yezdi (1920, Boku) delegata va hay'ati a'zosi. BXSr Maorif nozirligi vaqfbo'limi boshlig'i (1920—21), Toshkent shahri ijtimoiy tarbiya bo'limi mudiri (1921), Akademmarkaz raisi (1922), Navoiy nomidagi maktab, Narimonov nomidagi ped. texnikumi, ayollar ped. intida muallim (1923 — 25), Samarqand shahri muzeyida ilmiy xodim, O'zbekiston osori-atiqalarni saqlash qo'mitasining ToshkentFarg'ona bo'limida mas'ul kotib (1927-28).

M. bir qancha darslik muallifidir. Uning "Alibi avval" (1907), "Adib ussoniy" (1907), "Usuli hisob", "Tarixi qavm turk", "Tajvid" (1911), "Havoyiji diniya", "Tarixi anbiyo", "Tarixi islomiya" (1912), "Yer yuzi" (1916 17), 4 qismdan iborat "O'zbekcha til sabokligi" (Shorasul Zunnun va Qayum Ramazon bilan birga, 1925—26, 4qismi musodara qilingan) darsliklari bir necha marla chop etilgan. 1914 yilda taraqqiypawar o'zbek shoirlarining she'rlarini jamlab, "Sabzavor" nomi bilan nashr etgan

20-bilet

1. BMTnine tashkil topishi.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti 1945-yilning 24-oktabrida tuzildi. Antifashist koalitsiya davlatlari urushdan keyingi dunyo tuzilishi tamoyillari to'g'risi dagi o'z qarashlarini Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) Ustavida bayon qildilar. BMT Ustavi ko'plab xalqlar kurashining mazmuniga aylangan va Yer yuzidagi barcha xalqlarning tinchlik va tenglikda yashash tamoyillari bo'lgan umuminsoniy qadriyatlarni e'lon qildi. Rossiya, AQSh, Buyuk Britaniya, Fransiya Xitoy BMT Xavfsizlik Kengashining doimiy a' zolari hisoblanadi. Bugungu kunda 193 ta davlat BMTga a' zo, 2 ta davlat Vatikan va Falasatin kuzatuvchi-davlat maqomini Olgan. Birlashgan Millatlar Tashkilotining asosiy maqsadlari quyidagi-lar ekanligi belgilab qo'yildi: - butun dunyoda tinchlikni ta' minlash;

- dunyo xalqlari o'nasida do'stlik munosabatlarini rivojlan-tirish;
- dunyoda ocharchilik,, kasallik va savodsizlikni tugatish borasida birgalikda harakat qilish; - ekologiya halokatining oldini olish;
- inson huquqlari va erkinliklariga hurmat bilan qarashni rag'batlantirish. BMT shtab kvartirasi (doimiy ish o'rni) AQShning Nyu-York shahrida joylashgan. BMTga Bosh kotib rahbarlik qiladi. Dunyoning qaysi bir burchagida bo'lmasin, umumiy tinchlikni xavf ostigaqo'yadigan vaziyat yuzaga kelsa, BMT uni muhokama qiladi va tinchlikni saqlab qolish uchun zarur choralarni ko'radi. Hozirgi kunda BMT bosh kotibi Antoniu Guterresh

2. Sherdor madrasasi haqida ma 'lumot berine.

Inshoot Yalangto'shbiy Bahodir tomonidan bunyod etilgan. Sherdor madrasasi Imomqulixon hukmronligi davrida, 1619-1636-yillar oralig'ida bunyod etilgan. Me'moriy obidaning qurilishida bir qator ashyolar ishlatilgan, shulardan: turli xil o' Ichamdagi g'ishtlar, loy, yog' och, tosh, maxsus 'qir" qotishmasi va shunga o'xshash boshqa ko'plab ashyolardan keng foydalanilgan.Madrasaning dizayni, ichki va tashqi ko'rinishi: Sherdor madrasasining koshinlari va bezaklari faqat o' zigagina xos, betakrordir. Madrasa tarhi to'rtburchak, 2 qavatli bo'lgan. Bosh tarzining 2 qanotida qovurg'ali gumbaz va minoralar joylashgan. Binoning serhashamligi shu peshtoqida, peshtoqning ikki tomonida gumbazli darsxona va masjid joylashgan. Hovli atrofidagi 2 qavatli hujralar (54 ta) va oldi ravoqli ayvon bo'lgan. Ayvonlar yozda darsxona vazifasini o'tagan. 19601964-yillarda peshtoq qanoslaridagi koshinkori naqshlar qayta tiklangan. Shuningdek, Sherdor madrasasining Peshtoq ravog'i tepasi diqqatga sazovor: qizg'ish zarhal sher oq ohuni quvmoqda. Quyosh bodomqovoq, qiyiq ko' zli yuz shaklida tasvirlanib, zarhal tusli" yog'du bilan hoshiyalangan. Madrasa hovlisi va undagi hujralar ham o'z me'moriy yechimlari bilan Ulug'bek madrasasidan farq qiladi. Sherdor madrasasining devorlarida uni qurgan usta-me'mor Abdul Jabborning va me'morchilik bezaklarini yaratgan mohir usta Muhammad Abboslarning nomlari abadiy muhrlanib qolgan. Memoriy obidaning ushubi haqida gapirar ekanmiz, O'rta Osiyo me'morchiligida ko'p uchraydigan

gumbazsimon, qo' sh va "Chor" uslubidan keng foydalanilgan Madrasaning o' ziga xos tomonlaridan biri shundaki, me'moriy inshoot Ulug'bek madrasasining ro'parasida bir o'q chizig'i bo'ylab joylashgan. Madrasa masjid vazifasini o'tagan, hozirgi kunda esa muqaddas qadamjolarimizdan hisoblanadi. Yana shuni ham aytib o'tish kerakki, madrasa o' z davrida qurilgan boshqa madrasalardan me'moriy yechimi bilan ajralib turgan. Mustaqillik yillarida me'moriy inshootda bir necha bor ta'mirlash ishlari Olib borildi. Ayniqsa, Samarqand shahrining 2750 yilligi munosabati bilan Samarqanddagi boshqa me'moriy obidalar qatorida Sherdor madrasasi ham ta'mirlandi. Bundandashqari, inshoot YUNESKO tashkilotining Butun Jahon yodgorliklari ro'yxatiga kiritildi.

3. Turdi Farog'iy hayoti va iiodl.

Turdi, Turdiy (asl ismi va taxallusi; forstojik she'rlaridagi taxallusi esa Farog'iy) (17-asr, Buxoro taxm. 1699/1700, Xo'jand) •shoir. Buxoro madrasalarida ta'lim Olgan. Abdulazizxon davrida saroyning amaldorlaridan, yuz umg'ining ko' zga ko'ringan siyosiy arboblardan bo'lgan . Subhonqulixon taxtga chiqqach, saroydan uzoqlashtirilgan. Ashtarxoniylarga qarshi 1685-86 yillarda ko'tarilgan xalq isyonida faol ishtirok etgan. Isyon bostirilgach, Turdi Jizzax, so'ng Xo jandga borib, muhtojlik va uzluksiz ma' naviy tushkunlikda kun kechirgan. Turdi o'zbek va fors tillarini yaxshi bilgan. «Dar mazammati sipohigari» she'rida o'zining asosiy kasbkori sipohiylik («harbiylik») bo'lganini, shu kasbi bilan uzoq yillar nimalarnidir tama' qilib, shohlarga xizmat qilganini, lekin oxir-oqibatda hech narsaga erisha olmaganini afsus bilan ma'lum qilgan .Lekin harbiylik bilan bir qatorda Turdi o'z zamonasining o'qimishli, Sharq adabiyotidan mukammal xabardor, hayot, jamiyat haqida keng tushunchaga ega kishilaridan bo'lgan. Uning jamiyatda tutgan mavqei esa o' z atrofida yuz berayotgan voqea-hodisalarga faol aralashishni taqozo etgan. Turdining adabiy merosi 18 she'rdan iborat bo'lib, ulardan 12 lasi g' azal, 5 lasi muxammas va bittasi fard janriga oid. 434 misra hajmidagi bu merosning 165 misrasi Subhonqulixon haqidagi mashhur hajviyani tashkil etgan («Subhonqulixon to'g'risida hajviya», 1691). Turdi ham o' z ijodini boshqa shoirlar kabi an'anaviy ishq mavzuidan boshlagan

Subhonqulixon to'g'risidagi hajviy muxammasi Turdining shoh asari hisoblanadi. Asarda Subhonqulixon davlat tepasiga kelgach, mamlakatda ahvol yomon tomonga o'zgarganligi, osoyishtalik o'rmini tanibsizlik, adlu karam o' mini o'zaro nifoq egallagani o'z aksini topgan. Shohning aybi shundaki, u taxtga o' tirishi bilanoq tajribali, ishbilarmon mulozimlarni quvib, ularning o'rniiga o'z atrofida davlatni boshqarish ishidan butunlay xabarsiz, fikr-mulohazalari sayoz, axloqan tuban kishilarni yig'adi. Turdi bu asarida Subhonqulixon qiyofasida johil shoh timsolini yaratadi. Ushbu hajviy asari bilan Turdi o'zbek hajviyotini Alisher Navoiydan keyin yangi bir bosqichga ko'targan. Turdi ijodi hayotiy faktlarga, teran mulohazalarga boyligi va uslubining realistik xarakteri bilan o'zbek adabiyoti rivojiga samarali ta'sir qilgan. Maxmur, Gulxaniy kabi satirik shoirlar ijodining shakllanishida muhim bosqich bo'lgan. A. Majidiy tomonidan topilgan va 1924-25 yillarda nashr etilgan she'rlar qo'lyozmasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondida saqlanadi

21-BILET

1. Salib vurishlari.

Salib yurishlari — G' arbiy Yevropa feodallarining Yaqin Sharqdagi bosqinchilik va talonchilik urushlari edi Bu yurishlar 1096—1270-yillar oralig'ida bo'lib o'tgan. Sharqdagi yerlarni egallash orqali cherkov o'zining ta'sirini yanada kuchaytirishni maqsad qilgan.Sharqda XI asr oxirida vujudga kelgan vaziyat salib yurishlari uchun qulay sharoit tug'dirgan. Kichik Osiyo yarimoroli deyarli to'liq saljuqiy turklar qo'lida edi. Bu yerdan G'arb mamlakatlari ziyoratchilari Falastinning muqaddas joylariga, rivoyatlarga ko'ra, Iso payg'ambar dafn etilgan Quddusga boradigan yo'llar o'tardi. Quddus esa deyarli besh asrdan buyon musulmonlar qo'lida edi. Mahalliy hukmdorlar va aholining ziyoratchilarga munosabati yomon bo'lmasa-da, XI asr oxiridan boshlangan musulmon hukmdorlarining o' zaro un'ishlari xristianlar ziyoratlarini tobora xavfli tadbirga aylantira borgan. Vizantiya imperatori Rim papasi bilan kelishmasa-da, xristianlar dushmanlari bilan kurashish

uchun jangchilar yuborishini so'rab, G'arbga murojaat qiladi. Papa Urban II 1095-yilda Fransiyaning janubidagi Klermon shahrida cherkov yig'iniga to'plangan minglab mthoniylar, ritsarlar va oddiy xalq vakillari huzurida nutq so'zlaydi. U Quddusdagi «payg'ambar qabrini» musulmonlardan ozod etishga chaqiradi. Papa yurishda ishtirok etganlarga ularning gunohlari kechirilishini, halok bo'lganlar ruhining jannatga — «arshi-a'loga» tushishini va'da qiladi. Urban II «muqaddas yer»ning boyliklari va hosildor ekanligini ham eslatib o'tadi. Falastinda «sut va asal daryo bo'lib oqishi, Quddus yerning kindigi, jannatmakon hosildor yerli o'lka» ekanligini ta'kidlaydi. Bu so'zlarni xaloyiq «Xudoning irodasi shu!», «Xudoning xohishi shu!» kabi hayqiriqlar bilan qarshilaydilar. Ular matodan «but», ya'ni «salib»ning aksini qirqib, o'z kiyimlariga tika boshlaydilar. Ayni shu sababli yurish qatnashchilari «salibchilar», yurishlarning o'zi esa «salib yurishlari» nomini oladi. Dehqonlar salib yurishlarida qatnashish orqali o'zlarining og'ir hayotidan qutulib, Sharqda mulkka va baxtli hayotga erishishga umid qilganlar. Salibchilarning ko'pchiligini, asosan, ritsarlar tashkil etib, aksari boy bo'lmagan xonadonlardan edilar. Oilaning kichik o'g'illari, mayorat tizimi bo'lganidan, ya'ni meros katta o'g'ilga qoldirilgani sababli, ota-onalari merosining katta qismiga umid qilmasalar ham bo'lardi. Bu holatdagi ritsarlar o'zlariga shon-shuhrat va boylik istab yo'lga chiqqanlar. Gersoglar, graflar va hatto ayrim qirollar hamda imperatorlar ham Sharqqa jo'naydilar. Ular o'zlariga yangi hududlar va fuqarolarni bo'ysundirishni maqsad qilganlar. Qo'shin bilan savdogarlar ham yo'lga chiqib, ular Sharq mollari bilan savdo qilish orqali tez boyib ketishni orzu qilganlar. Albatta, salib yurishi ishtirokchilari faqat foydani o'ylagan desa xato bo'ladi. Moddiy manfaat ularda «payg'ambar qabri»ni musulmonlardan xalos etish muqaddas ish ekanligiga ishonch bilan mujassamlashgan. Birinchi salib yurishlariga Fransiya, Italiya va Germaniyaning turli viloyatlaridan kelgan ritsarlar to'plangan. Ular yaxshi qurollangan, zamonaviy o'quq va pul bilan ta'minlangan edilar. Vizantiya poytaxti Konstantinopolda 1096-yilning kuzidan to'plangan ritsarlarga imperator Aleksey I vassallik qasamyodini qabul qildirgan. Ya'ni Yaqin Sharqda tuzilajak xristian davlatlari Vizantiyaga siyo siy qaram bo'lishi lozim edi. Yurishlar Suriya bilan Falastinda salibchilarning o'z davlatlarini tuzishi bilan yakunlanadi. Ularning ichida Quddus qirolligi salibchilarning asosiy davlati edi. Salibchilar Quddusni egallashda birinajome masjidida 10 ming musulmonni o'ldiradilar. Yahudiylar o'z sinagogasi (ibodatxona)da yondirib yuboriladi.

Qirg'in paytida ko'plab ayollar va bolalar ham halok bo'ladi. Shaharliklar uyiga bostirib kirgan ritsar eshikka qalqonni osib qo'yar va bu uy barcha jihozlari bilan yangi xo'jayinga o'tganligini anglatar edi. Musulmon hukmdorlari Sharq va Janub tomondan salibchilarni siqib kelmoqda edi. Ularga qarshi kurashish uchun Yevropa feodallari ikkinchi salib yurishini uyushtirdilar. Ikkinchi salib yurishi XII asr o'nalarida bo'lgan. Fransiya qiroli o'z qo'shini bilan ishtirok etgan bu yurishlar muvaffaqiyatsiz tugagan. Musulmonlar tez orada kuchli davlat tuzadi. Misr sultoni Salohiddin Ayubiy 1187-yilda salibchilardan Quddusni tortib oladi. Bu voqea Yevropada 3-salib yurishlari (1189-1192) tashkil qilinishiga olib keladi. Ammo german imperatori, Fransiya qiroli va Angliya qiroli ishtirokidagi bu yurishlar ham muvaffaqiyatsiz tugaydi. To'rtinchi salib yurishlari (1202—1204). XII asr oxirida papa Innokentiy III yangi salib yurishlarini tashkil etishga kirishadi. Salibchilar qo'shinni Venetsiya bilan dengiz orqali kemalarda Falastinga olib o'tishga kelishib, 85 ming kumush marka pul to'lashni zimmalariga oladilar. Kelishilgan pulning deyarli 1/3 qismini to'lay olmagan salibchilar yurishlar boshlanishidanoq Venetsiyaning savdodagi asosiy raqibi Vizantiyaga qarshi urush boshlashga majbur bo'ladi. Urush boshlash uchun esa ukasi tomonidan taxtdan tushirilib, ko'ziga mil tortilgan Isaak II Angelga toj-u taxtni qaytarish bahona bo'ladi. To'rtinchi salib yurishi qatnashchilari hisoblangan ritsarlar qo'shini Konstantinopol devorlari ostiga kelib tushadi va 1204-yilda shaharga hujum boshlaydi. Yigirma minglik qo'shin yarim million aholisi bo'lgan shaharni egallashga muvaffaq bo'ladi. Konstantinopol asos solinganidan buyon ilk bor dushman o'ljasiga aylanadi. So'nggi salib yurishlari Yaqin Sharqdagi vaziyatni o'zgartira olmaydi. Fransiya qiroli Lyudovik IX ning 1269—1270-yillardagi sakkizinchi salib yurishlari so'nggisi bo'ladi. Ko'p o'tmay salibchilarning Sharqdagi mulklari birin-ketin musulmonlar qo'lga qaytadi. Salib yurishlari to'xtatilishining asosiy sababi XIII asrning oxiridan G'arbiy Yevropa mamlakatlarida boshlangan o'zgarishlar bo'ladi. Ishlab chiqarish kuchlari o'zaro O'rmonlar kesilib, ekinzorlarga aylantirila boshlaydi. Qishloq aholisining yersiz bir qismi tobora yuksalayotgan shaharlarga ketadi. Qiroli hokimiyatining kuchaya boshlashi va mamlakatni

markazlashtirish siyosati Titsarlarga qirol qo'shinida xizmat qilish imkonini yaratadi. Savdogarlar tinch yo'l bilan savdo-sotiq olib borishning afzalligiga yana bir bor ishonch hosil qiladilar. Salib yurishlari o'zining asosiy, ya'ni Sharqda kuchli xristian davlatini yaratish maqsadiga erisha olmaydi. Unda qatnashgan 100 minglab kishilar halok bo'lib, katta moliyaviy zarar ko'riladi. ▽

2. Misrpiramidalar haqida ma'lumot berin.

Qadimgi va O'rta podshohliklar davrida misrliklar barpo etgan ulkan piramidalar, (fir'avnlar dafn etiladigan joy) — maqbaralar bo'lgan. O'tgan ming yilliklar davomida ko'pdan ko'p shaharlar va davlatlar yo'q bo'lib ketdi, ibodatxonalar va saroylar xarobaga aylandi. Faqat piramidalar vaqtdan qo'rqmaydi. Faqat piramidalargina to'rt ming yildan oshiq vaqt davomida o'zgarimasdan turibdi. Eng mashhur piramidalar Memfis shahri yaqinida uch fir'avn Xufu, Xafra va Menkaura uchun bunyod etilgan. Bu piramidalar jahonning yetti mo'jizasidan biri bo'lib, ular hozirga qadar saqlanib qolgan birdan-bir inshootlardir. Eng katta piramida Xufu uchun (yunonlar uni Xeops deb atashgan) mil. avv. 2600-yil atrofi da qurilgan. Uning balandligi 147 metr bo'lgan. Piramidalar qurilishi uchun toshlar Nil daryosining o'ng sohilidagi yassi tog'lardan olib kelingan. Piramida har biri ikki tonnadan og'irroq bo'lgan 2,5 million dona tosh bo'laklaridan tashkil topgan. Eng kichik toshning og'irligi 2,5 tonna bo'lgan. Ehrom toshlariga shunday ishlov berilganki, birining ustiga ikkinchisi qo'yilganda ular judayam zich yopishib turgan. Piramida ichida dahliz bilan tutashirilgan bir qancha xonalardan iborat bo'lgan. Ulardan birida fir'avnning mumiyolangan jasadi solingan toshqabul sarkofag joylashgan. Daxmalar ichi devorlari esa munajotlar va qarg'ishlardan iborat bitiklar bilan qoplangan. Ular fir'avnni himoya qilishi va o'zga hayotga o'tayotganida unga yordam berishi nazarda tutilgan. Piramidalarni sfinks — tanasi sherniki va boshi odamniki bo'lgan ulkan haykal qo'riqlaydi. «Sahro shohi» — sfinks haykali toshdan ishlangan bo'lib, uning balandligi 20 metrga teng. Yangi podshohlik davriga kelib ehrom qurmay qo'yishdi. Fir'avnlarini tog' larga o'yilgan tosh maqbaralarga dafn etadigan bo'lishdi. Eng mashhur maqbara fir'avn Tutankhamon tegishli bo'lgan. Maqbara ichidagi tasavvurga sig'maydigan boyliklar bizga qadar yetib kelgan.

3. Mohlarovim — Nodira havoti va ijodi.

O'zbek shoirasi- ma'rifatparvar davlat arbobi Mohlaroyim - Nodira (1792-1842) Andijonda tug'ilgan. Otasi Rahmonqulibiy Andijon hokimi bo'lib, Qo'qon xoni Olimxonning tog'asi edi. Umarxon Marg'ilonga hokim etib tayinlanganidan keyin Nodiraga uylandi. Nodira Uvaysiy bilan tanishgach, uni yosh bolalar va kanizaklarni o'qitish uchun muallimlikka taklif etadi. Nodira o'g'li Muhammad Alixon taxtga o'tirgach, davlatni idora etishda faol ishtirok etadi, madrasalar qurdiradi. Nodira olimlar, xattot va naqqoshlarni Qo'qonga to'plagan, ko'p kitoblarni qayta ko'chirtirgan. Kitob muqovasining did bilan ishlanishiga e'tibor beradi. Yaxshi xattotlarga, naqqoshlarga tilla qalam, kumush qalamdon sovg'a qilgan. Nodiraning o'zi ham o'zbek, ham tojik tillarida ijod qilgan. Mohlaroyim Nodira taxallusida 180 She'r jamlangan devon, Komila taxallusida 19 g' azal, Maknuna taxallusida 333 g' azaldan iborat devon yozgan. Nodiradan 10 ming misraga yaqin link adabiy meros qolgan. Uning she'riyati asosini lirika tashkil etadi. She'rlarida muhabbat, sadoqat, mehr-vafo, ayni paytda, Sharq xotin-qizlarining dard-alamlari, ohfig'onlari kuylanadi. Bundan tashqari, Nodira Navoiy, Fuzuliy va Bedil g'azallariga muxam-maslar ham yozgan. 1842-yilda Amir Nasrullo qo' shinlari Qo'qon egallagandan so'ng, amir farmoniga ko'ra Nodira qatl etiladi.

22-BILET

1. SSSRning tashkil to'Dishi.

1922-yili amalga oshirilgan muhim tadbirlardan biri

SSSRning tashkil topishi bo'ldi. Millatlarning o'z huquqini o'zi belgilash tamoyi lidan kelib chiqib, barcha respublika lar federativ davlatga teng huquqli a'zo bo'lib kirdilar. Natijada, 1922-yil 30-dekabr kuni sobiq Rossiya imperiyasi hududida Sovet Sotsialistik Respublikalari ittifoqi (SSSR) tashkil qilindi. Bu yangi davlatda eski jamiyat ning asoslari buzib tashlandi, «davlat sotsi alizmi» (davlatning iqtisodiyot ga va ijtimoiy munosabatlarga aralashuvi) o' matildi va iqtisod, jamiyat,

davlat misli ko'rilmagan sur'atlarda isloh qilindi. Sovet tipidagi «davlat sotsializmi» jamiyatni industr lashti rishning kapitalistik usuliga muqobil yo' I edi Dastlab SSSRga Rossiya, Ukraina, Belorusiya va Kavkazorti respublikalari kirdilar. 1924-yili davlatning birinchi konstitutsiyasi qabul qilindi 1924-yili Kavkazorti va O'rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish o'tka zilib, milliy sovet respublikalari tashkil qilindi. Shu yillari SSSR Yevropa davlatlari tomonidan, 1933-yili oxirgi yirik davlat — AQSH tomonidan tan olindi. SSSRning I -davlat rahbari Iosif Vissarionovich Jugashvili (Stalin) bo'lgan.

2. Reyiston ansambli haqida ma'lumot berine.

Registon deyilganda Sharq mamlakatlarida, shu jumladan, O'zbekistonda ham shaharning markaziy maydoni tushnilgan. Tarixda bunday maydonlarda turli tadbirlar - bayramlar, sayilar, tomoshalar o'tkazilgan. Maydon o'yilib ketmasligi uchun uning ustiga mayda tosh yotqizilgan. Keyinchalik Registon maydonida Ulug'bek, Sherdor va Tillakori madrasalaridan iborat me'moriy majmua bunyod etildi Ulug'bek madrasasi XV asrda qurildi. U ikki qavatli bo'lib, atrofi hujra va darsxonalar bilan o'ralgan. Madrasalarning qolgan ikkitasi - Sherdor va Tillakori madrasalarini XVII asrda Samarqand hokimi Yalangto'sh Bahodir qurdirgan. Sherdor madrasasi Ulug'bek madrasasining ro'parasida joylashgan. Madrasa to'rt burchakli va ikki qavatli qilib qurilgan. Peshtoqqa qizg'ish zarhal tusli Sher oq ohuni quvib borayotgani tasvirlangan. Quyosh esa bodomqovoq, qiyiq ko'zli qilib tasvirlangan. Peshtoqning ikki tomonida gumbazli darsxona va masjid joylashgan. Tillakori (tilla bilan ishlangan) madrasasi dastlab Yalangto'shbiy kichik madrasasi deb nomlandi. Madrasa binosidan o'rin Olgan masjidning bezagiga ko'p miqdorda oltin sarflangani uchun madrasa Tillakori nomini oldi. Samarqand shahrining 2750 yilligi munosabati bilan Tillakori madrasasida ham katta ta'mirlash ishlari amalga oshirildi. Bugungi kunda Registon maydonida mashhur «Sharq taronalari» xalqaro musiqiy festivallari o'tkazilib kelinmoqda.

3. Amir Umarxon hayoti va faoliyati.

Amir Umarxon, Amiriy (1787- Qo'qon - 1822) - Qo'qon xoni (1810-1822), zullisonayn shoir. Norbo'tabiyning o'g'li. O'zbeklarning ming urug'idan. Boshlang'ich savodini oilada chikarib, keyin madrasada tahsil Olgan. Yoshligidan saroy xizmatiga jalb qilingan. akasi - Qo'qon xoni Olimxonning davlatni boshqarish ishlarida faol ishtirok etgan. Olimxon 1807-08 yillarda unga Farg'ona hokimligini topshirgan. Shu yillarda u Andijon hokimi Rahmonqulibiyning qizi Mohlaroyim (Nodira)ga uylangan. Hokim tabaqalar Olimxonning Toshkentda ko'tarilgan g'alayonni bostirish uchun qo'shin tortganligidan foydalanib, fitna uyushtiradilar va 1810 yil Umarxonni xon qilib ko'taradilar, Olimxon esa o'ldiriladi. Umarxon Qo'qon xonligi hududini kengaytirish, hokimiyatni mustahkamlash siyosatini olib boradi. Buxoro amiriga qarashli Turkiston shahri (1815), O'ratepani (1817) bosib Olgan. Sirdaryo bo'yidagi yerlarda Yangiqo'rg'on, Julek, Qamishqo'rg'on, Oqmachit, Qo'shqo'rg'on nomli harbiy istehkomlar qurdirgan. Ular O'rta Osiyoni Rossiya bilan bog'laydigan muhim savdo yo'lida joylashgan edi. U Rossiya bilan diplomatik munosabatlar o'rnatishga harakat qilgan. Umarxon davrida Qo'qon, Toshkent, Turkiston, Chimkent, Sayram, Avliyootada masjid va madrasalar qurilib, qabristonlar tartibga keltirilgan. Shahrixon shaharchasi barpo etilgan, yangi qishloqlar vujudga kelgan. Xon amaldorlarining talonchilik siyosatiga qarshi Chimkent va Sayramda ko'tarilgan qo'zg'olon bostirilgan. 19-asrning 1-yarmida Qo'qonda o'ziga xos ilmiy-madaniy muhit vujudga kelgan. uning boshida turgan ma'rifatparvar hukmdor Umarxon ilm, madaniyat, san'at, adabiyot, turli kasbhunarlarning rivojiga katta e'tibor bergan, madrasalarda o'qisho'qitish ishlarini yaxshilagan, turli hunar maktablari ochilishini qo'llab-quvvatlagan. O'zi ham Amiriy taxallusi bilan she'rlar yozgan. Uning atrofida 70 dan ortiq shoir yig'ilgan. 1821 yilda Fazliy Namangoniy Umarxon amriga binoan, 63 shoirning she'rini o'z ichiga Olgan «Majmuai shoiron» to'plamini tuzgan. Uni ulug'lab qasidalar yozish, g'azallariga tatabbu'lar bog'lash bu shoirlar ijodida yetakchi o'rin tutgan. Umarxon Lutfiy, Jomiy, Navoiy, Fuzuliy, Bedilni o'ziga ustoz sanab, ulardan ijod sirlarini o'rgangan, ularga ergashib ijod qilgan, g'azallariga muxammaslar bog'lagan. Aruzning turkiy adabiyotda mashhur, xalq ijodida ham keng tarqalgan yengil va o'ynoqi vaznlaridagina yozilgan bu she'rlarning barchasi ishq muhabbat mavzuida. Ularda an'anaviy motivlar va tasavvufiy illh

ustun. O'zbek va fors-tojik tilidagi she'rlarini to'plab, devon taftib bergan. Devon g'azal, muxammas, musaddas, tuyuq janrlaridagi 10 ming misradan ortiq she'ni o'z ichiga olgan. O'zbekiston Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Adabiyot muzeyining matnshunoslik va yozma yodgorliklarni nashr etish bo'limining ilmiy xodimlari tomonidan Umarxonning turli davrlarda ko'chirilgan 26 ta qo'lyozma devoni hisobga Olinib, ularning ilmiy tavsifi berilgan. Bu qo'lyozmalar Sankt-Peterburg, Toshkent, Samarqand va Buxoro kutubxonalarida saqlanadi. O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida Umarxonning 17 ta qo'lyozma devoni mavjud. Bundan tashqari, litografik usulda chop etilgan devonlari va shoir she'rlaridan namunalar berilgan bayozlar bor. Uning g' azallar devoni 1882-yilda Istanbulda, 1905-yilda Toshkentda chop etildi.

23-bilet

1. Jakeriva qo 'ze 'oloni.

Fransiyaning yagona davlatga birlashtirishni tugallash oson vazifa emas edi. Chunki birlashtirish siyosati nafaqat ichki, ayni paytda, tashqi to'siqlarga ham uchragan. Eng katta tashqi to'siq Angliya edi. Fransiyaning Akvitanিয়া viloyati Angliya qo'l ostida edi. U bu viloyatni Fransiya qaytarib berishni istamagan. Buning ustiga, markaziy hokimiyatga bo'ysunmaslik uchun kurashayotgan Flandriya viloyati Angliya tomonidan qo'llab-quvvatlangan

Angliya qiroli Eduard III Fransiya qiroli Filipp VI (1328 - 1350) (qizining o'g'li)ning nabirasi bo'la turib, Fransiya qarshi siyosat yurita boshladi. Bu omillar Fransiya - Angliya munosabatlarini tobora keskinlashtirgan. Endi bu ikki davlat o'rtasida urush chiqishi muqarrar edi. Ulushning boshlanishi uchun bir bahona kerak edi, xolos. Filipp VI vafotidan so'ng Eduard III Fransiya taxtiga da'vogarlik qilib chiqdi Biroq Fransiya qonunshunoslari ayol tomonidan bo'lgan avlod qirollik taxtiga o'tira olmaydi, degan xulosani berdi. Bu esa urush boshlashga bahona bo'ldi. Urushning boshlanishi. Urush 1337- yilda Angliyaning hujumi bilan boshlandi. Flandriya urushda Angliyaning yaqin ittifoqchisiga aylandi.

2. Go 'ri Amir maqbarasi.

Samarqanddagi me'moriy yodgorlik. Xalq orasida Go'ri Amir yoki Go'ri Mir (Mir Sayyid Baraka) deb nomlanib kelinadi. Maqbaraga temuriylar sulolasiga mansub kishilar (Amir Temur, uning piri Mir Sayyid Baraka, o'g'illari Umar-shayx, Mironshoh va Shohruh, nabiralari Muhammad Sulton, Ulug'bek va b.) dafn etilgan. Boburning ta'kidlashicha, dastlab Temurning nabirasi Muhammad Sulton Mirzo Samarqand qal ' asi jan.da Toshqo'rg'on — chaqarda Madrasa qurdirgan. Muhammad Sulton halok bo'lgach (1403), Amir Temur uning xotirasiga maqbara qurish haqida farmon berdi. Maqbara Madrasa hovlisining to'riga bunyod etilgan.

Bizgacha, asosan, peshtoqli darvozasi bor hovli va maqbara binosi saqlangan. Arxeologik tadqiqotlar natijasida maqbara hovlisining ikki yonidan Muhammad Sulton qurdirgan Madrasa va xonaqoh qoddiqlari topilgan Madrasa va xonaqoh chorsi hovlining sharqiy va g' arbiy tomonlarini egalla-gan. Hovlining jan.da gumbazli maqbara joylashgan. Maqbaraga jan. dan, Ulug'bek qurdirgan dalon (1424) orqali kiriladi. Maqbaraning chortoq tarhli ziyorat-xonasi) baland toqi — ravoqli, tepa-si yozuv hoshiyalari va ichki gumbaz bilan qoplangan. Tashki gumbazi 64 qobirg'ali, baland poygumbaz (diametri — 15 m, bal. 12,5 m)ga o'rnatilgan

3. Mahmudxo 'ia Behbudiv havoti va faolivati.

Turkiston jadidlarini birlashtirishda «O'rta Osiyo jadidlarining otasi» deb tan olingan Mahmudxo ja Beh-budiy (1875-1919)ning xizmati katta bo'ldi. U 1875-tilning 19-yanvarida Samarqand yaqinidagi Baxshitepa qishlog'ida tug'ilgan. Dastlab Samarqand, so'ngra Buxoro madrasalarida tahsil olib, inom-xatib, qozi, keyin muftiy darajasiga ko'tarildi. Behbudiy O'rta Osiyo jadidchilik harakatining asoschisi va yolboshchisi edi. Turkistonda ma'rifatparvarlik harakatining rivojlanishiga katta hissa qo' shgan shaxs hisoblanadi. Behbudiyning tashabbusi bilan o'z otasi sharafiga «Behbudiya kutubxonasi» deb atalgan kutubxona tashkil qilingan

24-BILET

1. Spitaman qo'zë '010ni.

Miloddan avvalgi 329-yilda yunon-makedonlar Maroqandani egalladi. So'g'diyona xalqi bosqinchilarga qarshi kurashga chiqadi. Tez orada so'g'diylarga baqtriyaliklar va saklar qo'shiladilar. Qo'zg'olonga iste'dodli tashkilotchi va harbiy yo'lboshchi Spitaman boshchilik qiladi. Ancha qo' shin to'plagan Spitaman Maroqandani qamal qildi. Aleksandr qamalda qolganlarga yordamga uch mingga yaqin jangchidan iborat qo'shin jo'natadi. Qadimda «Politimet» deb atalgan Zarafshon daryosi bo'yida makedonlarga pistirma qo'ygan Spitaman dushman guruhini tamomila qirib tashlaydi. Shunda Aleksandrning 0' zi qo'zg' olonni bostirishga o'tlanadi. Yunonlarning katta kuchlari yaqinlashib kelayotganidan xabar topgan Spitaman qamalni to'xtatadi va o'z qo'shinlarini sahro sari boshlab ketadi. Saklarga qarshi kurash uchun Aleksandr Sirdaryo bo'yida, Xo'jand yaqinida qal'a barpo etish to'g'risida buyruq beradi. Bu qal'a Aleksandriya Esxata (Chekka Aleksandriya) deb ataldi. Aleksandr Maroqandada maxsus harbiy qo' shin qoldirib, asosiy qo' shinlari bilan qishlash uchun Zariasp (Baqtra)gajo'nadi. O'sha yilning bahorida Aleksandr qo'zg' olonni bostirish chorasini ko'radi. O'z lashkarlarini uch qismga bo'lib, So'g'diyonani u boshidan bu boshigacha kezib chiqadi va tinch aholini qirib tashlaydi. Mil. avv. 328-yil kuzida Spitamanning Aleksandr bilan hal qiluvchi jangi bo'lib o'tadi. Kuchlar teng bo'lmaganidan Spitaman yengilib, yana cho'lga chekinadi. O' sha yerda u xoinlarcha o'ldiriladi.

2. Ichanqal 'a me 'moriy yodgorligi.

—O'rta Osiyodagi yirik va noyob me'moriy yodgorlik. Xivaning ichki qal ' a (Shahriston) qismi. Ichan qal 'a shaharning Dishan qal 'a (tashqi qal'a) qismidan kungurador devor bilan ajratilgan. U Xiva raboti (Dishan qal 'a)dan baland qo'rg'ontepaga o'xshab ko'rinadi. Ichan qal 'aga 4 darvoza (Bog'cha dar-voza, Polvon darvoza, Tosh darvoza, Ota darvoza)dan kirilgan. Xorazm xalq me'morligining ajoyib obidalar: madrasa, masjid, saroy va minoralar, asosan, Ichan qal 'ada. Undagi me'moriy yodgorliklarning yara-tilish tarixi, asosan, 4 davrga taal-luqli• birinchisi Xorazmning qad. davridan to mo'g'ullar istilosi davriga qadar, bu davrdan Ko'qna arkning g'arbiy devori, qal'a devorining shim.sharqiy burchagidagi qad. davrga mansub burj va qal'a devori qoddiqlari saklanib qolgan. Ikkinchisi Xorazmning 1220 yildagi mo'g'ullar istilosidan keyin tiklanish davri. Bu davrda Sayid Alovuddin maqbarasi va b. mahobatli binolar qurilgan. Uchinchi davri 16—17-asrlarga to'g'ri keladi. Shu paytda (Abul'g'ozixon va Asfandiyorxon hukmronlik davri) Ichan qal 'ada Anushaxon hammomi (1657), peshayvonli Oq masjid (1675), Xo'jamberdibek madra-sasi (1688) kabilar bunyod etildi, Ko'hna ark istehkomlari mustaqkamlandi, ko'rinishxona (xonning qabulxona-si) qurildi (1686—88). Buxoro bilan Eron o'rtasida Xiva xonligi uchun boshlangan urush natijasida (18-asrning 1 -yarmi) Ichan qal 'a va, umuman, Xiva sh. qattiq shikastlandi (Xiva bir qancha vaqt Eronga tobe viloyat bo'lib turdi).

3. Kamoliddin Behzod havoti va faolivati.

Kamoliddin Behzod (1455—1536) XV asr tasviriy san 'atining ulug' namoyandasidir. U musavvirlikda "Hirot maktabi" deb nomlangan yangi bir ijodiy uslubning asoschisi bo'ldi. Behzod o'z davrida Moniyi Soniy (Ikkinchi Moniy) deb ulug'langan. U ustoz san' atkor sifatida O'rta Osiyo, Eron, Ozarbayjon va — boshqa o'lkalar tasviriy san 'atining taraqqiyotiga samarali ta'sir etdi. Behzodning ijodi xilma-xil mazmunga ega bo'lib, u tarixiy siymolar (Husayn Boyqaro, Shayboniyxon, Alisher Navoiy) portretlaridan tortib to serjilo hukmdor saroylaridagi qabul marosimlari va jang maydoni manzaralarigacha haqqoniy va ta' sirli qilib bera Olgan. Dehlaviyning 'Layli va Majnun" un" dostoniga bag'ishlangan uning lirik manzaralari yoki Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" asari uchun chizilgan jang maydonidagi shiddatli jang tasvir etilgan miniaturalari nihoyatda jozibador va ta'sirchandir Behzod an'analari keyingi davr rassomlari ijodiga ijobiy ta'sir ko'r satdi. Uning ijodi va mero si san' atshunoslar, rassomlar tomoni dan keng o'rganiladi. Behzod nomini abadiylashtirib, O'zbekiston Respublikasi Birinchi Pre zidenti Islom Karimovning 1997-yil 23-yanvardagi farmoniga binoan Kamoliddin

Behzod nomidagi Davlat mukofoti ta'sis etildi, Milliy rassomlik va dizayn institutiga Behzod nomi berildi. 2000-yil noyabrda Toshkent, Samar qand shaharlarida va xorijiy mam lakatlarda YUNeSKO homiyligida Behzod tavalludining 545 yilligi keng nishonlandi, Toshkent shahrida Behzod nomidagi memorial bog' barpo etildi. Toshkentda Temuriylar tarixi davlat muzeyida Behzodga bag'ishlab Buyuk Britaniya, Turkiya, Hindiston, Ozarbayjon, Tojikiston - va O'zbekiston san'atshunos olimlari ishtirokida xalqaro ilmiy konferensiya o'tkazildi. .

25-bilet

1. Amir Temurnine Movarounnahrni egallashi.

14-asr o'nalarida barlos beki o'g'li Temur Tarag'ay buyuk siyosiy arbob sifatida tarix sahmasida namoyon bo'ladi Nufuzli turk amiri Qazag'on nabirasi — Samarqand hukmdori Xusayn bilan ittifoqchilikda Temur Movarounnahrni birlashtirish va uni mo'g'il bosqinidan ozod qilish uchun kurash boshlaydi. Biroq ko'p o'tmay ular o'rtasidagi munosabatlar keskinlashadi. 1370 yili Amir Temur Xusayn qo'shinini tor-mor qilgach, Movarounnahr amiri deb e'lon qilinadi. 1372—1388 yillar davomida Amir Temur Xorazmga besh mana yurish qiladi va uning o' ziga to'la tobe bo'lishiga erishadi. Shundan so'ng u Eron, Iroq, Kavkaz, Suriya, turkiyaga harbiy yurishlarni boshlaydi. Natljada ulkan imperiya barpo etiladi. Biroq Temur davlati qudratiga Juchi ulusi tarkibidagi Oltin o'rda va Oq o'rda doimo rahna solib turadi. 1379 yili Amir Temur To'xtamishning Oq O'rda taxtiga ko'tarilishiga yordam beradi. Biroq Mamay ustidan qozonilgan g'alabadan so'ng, To'xtamish Oltin o'rdadagi oliy hokimiyatni egallab Oladi va Temur tasarrufidagi yerlarga hamla qila boshlaydi. Bunga javoban Amir Temur To'xtamishni 1391 yili Qunduzchi va 1395 yili Shimoliy Kavkazdagi Terek daryosi vodisida qaqshatqich mag'lubiyatga uchratadi Natijada To'xtamish kuchlari shunchalar zaiflashdiki, Temur uchun Volgabo'yiga, Oltin o'rda poytaxti — Saroy Berkka to'g'ridan-to'g'ri yo'l ochiladi. Shahar ishg'ol etiladi. 1398 1399 yillarda mashhur hind yurishi amalga oshirilib, u yurtndan katta o'lja olib kelinadi. 1400 yili Amir Temur turk sultoni Boyazid I va misr sultoni Farajga qarshi urush boshlaydi 1402 yili Anqara yaqinida usmon sultoni usil-kesil tor-mor qilinadi va bu hol Istanbulni usmonli turklar tomonidan istilo etilishini 50 yilga kechiktiradi. 1404 yil boshida Temur o'zining 200 ming lashkarlik qo'shini bilan Xitoyga yurishga hozirlik ko'radi. Biroq 1405 yilning 18 fevralida Temurning O'trorda vafot etishi tufayli bu yurish amalga oshmay qoldi. Amir Temur hukmronligi davrida ulkan imperiyaning markazi bo'lgan Movarounnahrda iqtisod, savdo va madaniyat yuksak darajada ravnaq etdi. Temuriylar uyg'onishi davri bo'lmish 14-15-asrni Markaziy Osiyo tarixidagi „oltin asr“, deb ataladi. Bu asr jaxonga mashhur olimlar, buyuk shoirlar va rassomlarni tuhfa etdi. Isfaxoniy O' zining „Buxorolik mehmon kitobida“ Samarqandda paxtachilikning rivojlanishi hamda paxta tolasi va shoyi matolarining ishlab chiqarilishi haqida bayon etgan. Temur dunyo savdogarlar tufayli obod bo'ladi, deb hisoblagan va binobarin yangi yo'llar, savdo inshootlarini bunyod etish uchun katta mablag'lar sarf etgan . Aynan Temur zamonida Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari, Yevropaning olis yurtlari Ispaniya, Fransiya va Angliya bilan iqtisodiy va siyosiy munosabatlar kengaygan

2. Ma 'buda Artemida ibodatxonasi haqida ma 'lumot bering

Ma'buda Artemida sharafiga Efes shahrida (bu shahar hozir Turkiya davlati hududidajoylashgan) ko'rganlarni 101 qoldiradigan ibodatxona qurilgan. Afsonalarga ko'ra,- Artemida Zevsning qizi bo'lgan. U hosildorlik, ov va Oy ma'budasi edi. Ayni paytda hayvonlar homiysi, Ma'buda Artemida shuningdek, ayollar madadkori ham ibodatxonasi. hi sobl angan. Artemida ibodatxonasining tomini qoyatoshlardan ishlangan 18 metrli ustunlar suyab turgan. Ibodatxona ichiga yunon rassomlarining ajoyib asarlari joylashtirilgan. Mil.av. 365-yilda Gerostrat ismli shaxs shuhrat qozonish maqsadida ibodatxonaga o't qo'yib, uni yoqib yuboradi.

3. Mhrzo Ulug 'bek havoti va faolivati.vati

Muhammad Tarag'ay Ulug'bek (1394 yil 22 malt, Sultoniya shahri, Eron Ozarbayjoni - 1449 yil 27 oktyabr, Samarqand) o'zbek xalqi tarixida buyuk astronom va matematik, davlat arbobi sifatida iz qoldirgan. Shohruxning O' g'li, Amir Temurning nabirasidir Sohibqironning "besh yillik

yurish”ida (1392-96) Iroqdagi Mordin qalʼasini qamal qilish chogʻida tugʻilgan. Sharafuddin Ali Yazdiy ”Zafarnoma” asarida yozishicha, Amir Temur huzuriga Chopar kelib Ulugʻbekning tugʻilgani va munajjimlar bu nevara kelajakda ham olim, ham hukmdor boʻlishini bashorat qilganlari xushxabarini yetkazadi. Sohibqiron xursandligidan Mordin qalʼasi qamalini toʻxtatib, uning xalqiga yuklangan toʻlovni bekor qiladi. Uning oʻz nabirasiga Muhammad Taragʻay va Ulugʻbek deb ism qoʻygani ham munajjimlarning yuqoridagi bashorati bilan bogʻlash mumkin. Amir Temur Ulugʻbek tarbiyasiga alohida eʼtibor bergan va uni davlat ahamiyatiga molik tadbirlarda qatnashtirgan. Klavixoning qayd etishicha, Ulugʻbek bobosining xorijiy elchilarni qabul qilish marosimlarida ishtirok etgan. 1404 yil Konigilda oʻtkazilgan tantanalarda Amir Temur oltita nabirasining (jumladan, Ulugʻbekning) nikoh toʻylarini oʻtkazgan. Toʻyda Sohibqiron Ulugʻbekka Toshkent, Sayram, Yangi (hoz. Taroz), Ashpara va Moʻgʻulistonni toʻ Xitoy hududigacha suyurgʻol qilib bergan. Amir Temur Oʻtrorda vafot etgan chogʻda Ulugʻbek ham oʻsha yerda boʻlgan. Temuriylar oʻnasida toʻju taxt uchun kurash boshlangan. Oʻtrordan qaytgan Shohrux farzandlari - Ulugʻbek va Ibrohim Sultonni amirlar poytaxt Samarqandga kiritmaydilar, ular Buxorodan panoʻh topishgan. Samarqand taxtini Xalil Sulton egallagan. Xurosonni boshqarib turgan Shohrux Ulugʻbekka dastlab Andxoʻy bilan Shibirgʻonni, keyinchalik Xurosonning Tus, Xabushon, Kalot, Bovard, Naso, Yozir, Sabzavor va Nishopurdan iborat qismini boshqarishni topshirgan. 1410 yil Shohrux Movarounnahrni oʻz tasarrufiga kiritgach, uni idora etishni Turkiston viloyati bilan birga Ulugʻbekka topshirib, Sohibqiron vasiyatini qayta tiklagan. Ulugʻbek yosh (15 yosh) boʻlgani sababli amir Shohmalik unga homiy etib belgilangan. Lekin Shohmalikning raqibi - Oʻtrordagi Shayx Nuriddin va Muhammad Jahongirning Hisordagi voliylari 1410- yil bahorida Ulugʻbek va Shohmalikka qarshi chiqqanlar. Shu yilning yozida Shohrux ishtirokida boʻlgan jangda Shohmalik va Ulugʻbek gʻalaba qilganlar. 1411 yil sentabrda Shohrux Samarqandga kelib, Shohmalikni oʻzi bilan Hirotga Olib ketgan va keyinchalik Xorazmga hokim qilib yuborgan (1413). Shu vaqtdan boshlab Ulugʻbek Movarounnahrni mustaqil idora etishga kirishgan. Shohrux Movarounnahrda boshqa temuriy shahzodalarga ham mulk ajratgan edi. Chunonchi, Hisori Shodmonni Muhammad Sultonning oʻgʻli Muhammad Jahongir mirzoga, Oʻzgand viloyatini Umarshayrning oʻgʻli Amirak Ahmadga suyurgʻol qilgan edi. Biroq ular Ulugʻbekka loʻbe edilar. 1414-15 yil ular oʻltasida ixtilof chiqib, Ulugʻbek Amirak Ahmad ustiga qoʻshin tongan va uni yenggan. Shohrux Amirak Ahmadni Xurosonga chaqirtirib Olgan; Qashgʻar ham to 1428 yilgacha Ulugʻbekka tegishli boʻlgan. Ulugʻbek oʻz hukmronligi davomida 2 mara yirik harbiy yurish qilgan. Birinchisida 1425 yil Moʻgʻuliston xoni Shermuhammad oʻgʻlon (1421-1425) oʻzini mustaqil xon deb eʼlon qilganda, Ulugʻbek unga qarshi yurish qilib zafar qozongan. Ulugʻbekning 2-yurishi Sigʻnoq shahri tomon boʻlgan. Sirdaryoning quyi havzasi Ulugʻbek tasarrufida edi. Ulugʻbek 1427 yil Sigʻnoq yaqinida uning mulkiga tahdid qilgan Baroq oʻgʻlon bilan toʻqnashgan va magʻlubiyatga uchragan. Dushman Ulugʻbekni taʼqib qilib, Samarqand oʻstonalarigacha kelgan. Movarounnahr xavf ostida qolganligi tufayli Shohrux Xurosondan katta lashkar tortib kelib xavfni banaraf etadi.

26-BILET

1. Franklar imperivasinine tashkil topishi.

Buyuk koʻ chishlar boshlanishiga qadar german qabilalariga mansub franklar Reyn daryosi quyi oqimidagi hududlarda yashaganlar. Franklar gotlar va langobardlar kabi hayvon terisidan emas, matidan kiyim- bosh kiyishgan va soch-soqollarini Olib yurishgan. Ularda faqat qirol oilasiga mansub kishilar uzun sochda yurishgan. Franklar - Quyi va Oʻrta Reyn boʻylarida milodiy 3asrda yashagan qabilalar ittifoqiga birlashgan german qabilalari guruhi (xamavlar, brukterlar, usibetlar, tenkterlar, sugambrlar va boshqalar). Adabiyotlarda 2 guruhga boʻlingan. Iguruh (gʻarbiy F.)ning negizini sali (dengiz boʻyi; keltcha sal — dengiz) F. i tashkil etgan. Ular dastlab

Eysel daryosi boʻylarida, 4-asr oʻrtalarida esa Reyn daryosi sohillarida yashaganlar. 2guruh (sohil F.) Reyn daryosining yuqori qismi boʻylab Mayngacha boʻlgan hududda yashagan. Sali F.i 4 a. oʻrtasida rimliklar tomonidan tormor etilgan, biroq federatlar huquqida Toksandriyada krlidirilgan; 451 yil gunnlarga qarshi Katolaun jangit qatnashganlar. 5-asr boshida sali F.i Galliyam Sommagacha egallaganlar. Frank davlati (5-asr oxiri — 9-asr oʻrtalari) tashkil topgan Maas va

Luara daryolari oralig'ida yashagan F. keyinchalik mahalliy aholi bilan singib ketib, shim. fransuz, shuningdek, vallon elatlari tarkibiga, Luaraningjan. rog'ida yashovchi F. esa, jan. fransuz (provansal) elati tarkibiga kirgan. Reyn daryosining quyi havzasida yashovchi F. gollandlar va flamandlarning etnogenezida katta rol o'ynagan. Reyn daryosining o'rta oqimi bo'ylab va Maas daryosi havzasida yashovchi F. da o'ziga xos etnik xususiyatlar saklanib qolgan. FRANKONIYA (Franken) Germaniyadagi tarixiy viloyat. Ilk o'rta asrlarda franklar istiqomat qilgan hudud, 9-asr oxiri 939 yilda Germaniya qirolligining qabilaviy gersogliklaridan biri, keyinchalik bir necha feodal mulklarga parchalanib ketgan. F. nomi faqat Sharqiy F. (Mayn daryosi xavzasi) uchun saklanib krlgan. Uning katta qismi 1803 yilda Bavariya tarkibiga kiritilgan.

2. Sherq'ozixon madrasasi.

Sherg'ozixon madrasasi XVIII asrning birinchi yarmi. Bu madrasa Xorazmdagi o'quv muassasalari orasida eng ko'lnasidir. Uni Xiva xoni Sherg'ozixon 1719 yili Mashhadga muvaffaqiyatli safar qilgandan so'ng ana shu g'olibona safar sharafiga qurdirgan. Madrasa binosi bizning davrimizgacha asl holicha to'la yetib kelmagan. Yillar mobaynida nurab, yaroqsiz holga kelib qolgan. Mazkur madrasa o'z davrida yirik bilim o'chog'i bo'lib, unda ko'plab tolibi ilmlar tahsil olganlar. Jumladan, turkman xalqining mutasavvif shoiri Maxtumquli ham mana shu bilim dargohida ta'lim Olgan.

3. Nikolav Konerniknine havoti va faolivati.

Nikolay Kopernik (1473- 1543) o'z davri uchun har tomonlama chuqur bilim oldi. Krakov (Polsha) va Italiya universitetlarida o'qidi. Tasviriy san'at, matematika, falsafa, huquqshunoslik va tibbiyot kabi fanlarni o'rgandi. Maxsus moslamalar yorda-mida 30 yil davomida osmon jismlarini kuzatdi. N. Kopernik o'z tadqiqotlariga suyanib, ming yillardan beri davom etib kelayotgan Yerning harakatsizligi haqidagi ta'limotdan voz kechdi. Yerning Quyosh va o'z o'qi atrofida aylanishini isbotlab berdi. Bu xulosa O' sha davr fanidagi haqiqiy buyuk kashfiyot edi. Ayni paytda u cherkov aqidalariga mutlaqo zid xulosa ham edi. U O' z xulosalarini 1543 -yilda Chop etilgan «Osmon jismlarining aylanishi haqida» nomli kitobida bayon etdi. N. Kopernikning xulosalari cherkovni g'azablantirdi. Kitob Chop etilgan davrda u o'lim to'shagida yotardi. Faqat o'limgina uni inkvizitsiyadan asrab qoldi. Keyinchalik, cherkov Kopernik ta'limotini rasman taqiqladi

27-BILET

1. Islom dini va arablar birlashuvi.

Islom (arabcha — bo'ysunish, itoat etish, O' zini Alloh irodasiga topshirish) tarqalgan uch dindand (buddizm va xristianlik bilan bir qatorda) biri. Islom diniga e'tiqod qiluvchilar arabcha „muslim“ („sadoqatli“• ko'pligi „muslimun“) deb ataladi. „Muslim“,

„muslimun“ so' zining boshqa xalqlar orasida o'zgacha talaffuz etish (masalan, forslarda — musulmon, o'zbeklarda musulmon, qirg'iz va qozoqlarda musulmon, Ukraina va Rossiyada basurman) natijasida bu dinga e'tiqod qiluvchilar turli nom bilan ataladi. Lekin bularning ichida hozir musulmon iborasi keng tarqalgan.

Jahonda qariyb 1,2 milliard kishi Islomga e'tiqod qiladi. Musulmonlarning 2/3 qismidan ko'prog'i Osiyoda yashaydi va bu qit'a aholisining 20 % idan ortiqrog'ini tashkil etadi. Qariyb 30 % musulmonlar Afrikaga to' g'ri keladi (qit'a aholisining deyarli yarmi). Dunyoda musulmon jamoalari mavjud bo'lgan 120 dan ortiq mamlakatdan 40 dan ziyodida musulmonlar aholining ko'pchiligini tashkil qiladi — Shimoliy Afrika, G'arbiy Osiyoning barcha mamlakatlarida (Kipr, Livan, Isroil mustasno), Senegal, Gambiya, Niger, Somali, Afg'oniston, Pokiston, Bangladesh, Indoneziya va boshqa ba ' zi mamlakatlarda aholining 80 % dan ortig'i musulmonlardir; bir qancha mamlakatlarda musulmonlar aholining yarmidan 80 % igacha tashkil qiladi (Gvineya, Mali, Livan, Chad, Sudan). Malayziya va Nigeriyada qariyb yarmi, ba'zi bir mamlakatlar (GvineyaBisau, Kamerun, Burkina-faso, Syerra-Leone va boshqa)da musulmonlar ozchilikni

tashkil qilsa ham, ta' sir doirasi kuchli. Musulmonlarning soni jihatdan eng yirik davlatlar — Indoneziya, Hindiston, Pokiston va Bangladesh; musulmonlarning anchasi Markaziy Osiyo mamlakatlari, Xitoy, Tailand, Efiopiya, Tanzaniya, Kiprda, Yevropaning ayrim mamlakatlari (Bosniya va Gersegovina, Albaniya, Buyuk Britaniya, GFR, Fransiya va boshqa), Shimoliy va Janubiy Amerika qit'asi mamlakatlari (AQSH, Kanada, Argentina, Braziliya, Gayana, Surinam, Trinidad va Tobago)da, Avstraliyada, Fiji orollarida yashaydi.

Islom 7-asrda Hijoz (G'arbiy Arabiston)da paydo bo'ldi. Uning asoschisi Muhammad(s.a.v) sanaladi. Islom dinining paydo bo'lishi xususida Islom manbalariga asoslangan diniy an'anada u ilohiy hodisa, insonlarni to'g'ri yo'lga solish uchun Alloh tomonidan yuborilgan oxirgi ta'limot deb uqtiriladi. Islom talqinida dastlab yahudiy va xristianlar ham aynan musulmonlar e'tiqod qilgan xudoga ishonganlar. Shu xudo, ya'ni Alloh odamlarga payg'ambar-elchilar yuborgan. Ammo insonlar payg'ambarlar ta'limotini buzganlar. Shuning uchun Alloh insonlarga oxirgi rasul etib Muhammad(s.a.v)ni tanladi, unga o'zining kalomi — Qur'on nozil qildi.

Muhammad(s.a.v) oldin o'z hamshaharlarini, so'ng barcha arablarni ko'plab qabila xudolariga sig'inishdan voz kechish va yagona xudo — Allohga e'tiqod qilish, solih hayot kechirish, u dunyoda jannatga tushish uchun bu dunyoda ezgu ishlar qilishga da'vat etdi. Qur'onga ko'ra, arablar va yahudiylarning umumiy bobokaloni Ibrohim (a.s) Allohga birinchi bo'lib imon keltirgan. Demak, Islom batamom yangi e'tiqod emas, balki Ibrohim (a.s) ga nozil bo'lgan dinidir.

Muhammad(s.a.v)ga, 40 yoshida(milodiy 610-yil) vahiy (ilohiy ko'rsatma) kelishni boshladi. Ammo, bir necha nufuzli yaqin qarindoshlarini hisobga olmaganda, Makkaning ko'pchilik aholisi, ayniqsa, quraysh qabilasining zodagonlari uning targ'ibotlariga ochiqdan-ochiq qarshi chiqdilar. Muhammad(s.a.v)ni yolg'onchiga chiqarib judda katta zulm ko'rsatildi. Dastlab bir guruh musulmonlar Habashistonga hijrat qilishdi, Yasribdagi banu Avs va banu Xazraj qabilalarining vakillari 622-yilda musulmon jamoasini o'ziga qabul qilish, Muhammad(s.a.v)ni payg'ambar va Allohni yagona deb tan olishdi. Hijrat nomini Olgan bu voqea Islom tarixida burilish yasadi.

Ko'chib o'tgan kishilar muxojirlar (ko'chib kelganlar), Madinada Islomni qabul qilganlar ansorlar (tarafdorlar) deb ataldilar. Madina va Makka o'rtasida boshlangan kurash 8 Yil davom etdi (qarang Badr jangi, Uxud jangi, Xandaqjangi va boshqa). 628-yilda Makka zodagonlari Muhammad(s.a.v) bilan kelishishga majbur bo'ldilar (qarang Hudaybiya sulhi). 630yilda musulmonlar qo'shini hech qanday qarshiliksiz Makkaga kirib bordi. Makka aholisi yoppasiga Islom dinini qabul qildi va Muhammadni Allohning elchisi (rasuli) deb e'tirof etdi. Ana shundan boshlab Makka Islom dini markaziga, Ka'ba musulmonlarning muqaddas ziyoratgohiga aylangan. Muhammad(s.a.v) vafot etgan 632-yilda Arabiston yarim oroli to'la birlashtirilgan, uning aksariyat aholisi Islom dinini qabul qilgan edi. Arabistonning siyosiy, iqtisodiy, etnik va madaniy jihatlardan birlashishida Islom dini muhim omil bo'lib xizmat qildi.

2. Sitorai Mohi Xosa haqida ma'lumot berine.

Tarixiy obida Buxoroning mang'it sulolasiga mansub amirlari Amir Nasmllo (1826-1860), Amir Muzaffar (1860-1885), Amir Abdulahad (1885-1910), Amir Olimxon (1910-1920)lar tomonidan qurilgan. Amir Abdulahad davrida me'moriy inshootning katta qismi bunyod etildi. Sitorai Mohi Xosaning qurilishi XIX asrning o'rtalarida boshlangan va 1914-yilda qurib bitkazilgan. U Buxoro shahri markazidan 2,5 km janubda, Buxoro tumani bilan chegaradosh hududidajoylashgan. Sitorai Mohi Xosaning qurilishi yangi tarix davriga, Buxoro amirligi Rossiya imperiyasining protektoratligi davriga to'g'ri keladi. Me'moriy inshootning qurilishida bir qator ashyolar ishlatilgan: g'isht (xom va pishgan), faner, yog'och ayniqsa tut va yong'oq daraxti, marmar, oyna, tunuka, tosh, cho'yan, temir va boshqalar. Uning dastlabki imoratlari Amir Nasrullo hukmronligi davri (1826-1860-yillar) qurilgan. Biroq bu yerda saroy va hushmanzara bog' barpo etish Amir Abdulahadxon hukmronligi davrida (1885-1910-yillar) boshlangan. Amir Olimxon hukmronligi davrida (1910-1920-yillar) yangi saroy tiklangan va shu davrdan boshlab saroy kompleksi yangi va eski saroyga ajratilgan. Eski saroy uch hovlidan va ko'pgina xonalardan iborat ansambldir. Bu yerdagi eng eski xona Amir Muzaffarxon mehmonxonasi (1860-1885-yillar) keng va baland zal, ikki tomonidagi boloxonali ayvonlar, yevropacha eshik va derazalar bilan ajralib turadi.

Mehmonxonaning devoriy rasmlari va ranglarida motivlar uyg'unlashtirilgan. Uch qismga bo'lingan kvadrat xonani tashkil etuvchi Abdulahadxon zali boshqacharoq ishlangan. Bir-biriga ro'parajoylashtirilgan va bir xilda bezatilgan ikkita zal o' nadagi baland supa orqali birlashtirilgan. Supaning g'arb tomonida taxt o'rnatilgan. Abdulahadxon va Muzaffarxon zallarining badiiy bezaklarida o'xshashlik tomonlari juda ko'p. Eski Sitorai Mohi Xosaning Sharq tomonida Amir Olimxon hukmronligi davrida qurilgan bosh qarorgoh alohida me'moriy ahamiyatga ega. Unga koshin va rangli shisha bilan bezatilgan tantanavor peshtoq — muhtasham toqli darvoza orqali kiriladi. Bu kompleksni tiklashdan avval Buxoroning eng yaxshi ustalari Rossiyaga rus me'morlarining tajribasini o'rganish uchun yuborilgan. Shundan keyin Xoja Hofiz rahbarligidagi buxorolik ustalar kuchi bilan hovlining janub tomonida ansamblning birinchi binosini tiklashga kirishgan. Qurilish rus injenerlarining nazoratida bo'lgan. Bosh binoni barpo etish jarayonida Yevropa bilan Isfagan saroylari arxitekturasi va Buxoroning boy turar-joylari binolarining me'moriy yechimlaridan foydalanilgan. Bino chiroyli me'moriy yechimga ega, biroq sintez ishi sohasida uncha tajribaga ega bo'lmagan ustalar uchun murakkab bo'lganligi sababli, binodagi tron zali antresol va arkalar bilan tig'izlashtirib yuborilgan. Ushbu binoga kiraverishda eshikning ikki tarafiga o'sha vaqtda hali unchalik tajribaga ega bo'lmagan nuratolik ustalar tomonidan marmardan tayyorlangan sherning haykali o'rnatilgan. Biroq keyinchalik katta tajriba ega bo'lgan o'sha ustalar kompleksdagi hovuzning suv tushishi uchun mo'ljallangan marmar novalarni kamko' stsiz tayyorlab berganlar. Hovlining ikkinchi tomoniga, bu bino bilan yonma-yon, unga tik qilib g'arb tomonda 1912-1914-yillarda katta badiiy ahamiyatga ega bo'lgan noyob Oq zal qurilgan. Bu zal va uning dahlizi buxorolik ustalar tomonidan milliy uslubda ko'rkam ishlangan. Oq zal ganchkorlik va ganch o'ymakorligi san'atining eng so'nggi yutuqlari asosida usta Shirin Murodov rahbarligida 25-30 ta qo'li gul ustalar tomonidan ikki yil davomida ajoyib qilib ishlangan. Bino ichi noyob me'moriy yechimga ega. Oq zalning intererini bezatishda o'sha davrgacha ma'lum bo'lgan eng yaxshi tajribalar o'z aksini topgan. Devor va shiftlarda panno ko'rinishidagi oynalar ustida ishlangan ganchkorlik mahsuli kishi ko'zini qamashtirib yuboradi. Ishlatilgan oynalar devor va shiftda bejirim bezaklar ostidagi fon vazifasini bajargan. Yangi saroy "P" shaklida bunyod etilgan. Saroy rejasida, bezak va jihozlarida Sharq va yevropacha uslublar ma'lum darajada uyg'unlashgan. 1917-1918-yillarda zinali hovuz barpo etilgan, u ansambl me'morchiligida katta ahamiyat kasb etgan. 1917-1918-yillarda hovlining uchinchi — shimol tomonida hovuz oldida yevropacha uslubda ishlangan peshayvonli bino qurilgan. Demak, me'moriy kompleksni barpo yetishda aralash, milliy va yevropacha usullardan foydalanilgan. Sitorai Mohi Xosaga kiraverishda tashqi hovli, uning janubiy-g'arbiy tomonida kichik hovlili xazinaxona, janubiy-sharqdagi qarama-qarshi burchakda yozgi dam olish joyiga kiriladigan darvoza bor. Yozgi dam olish joyi bog'ning to'rida bo'lib, bino kichik hovli va hovuzchaga ega. Dam olish joyining atrofi baland imorat bilan o'ralgan bo'lgan. Bino assimetrik yechimda milliy tusda chiroyli ishlab chiqilgan. Saroy Buxoro amiri Olimxonning yozgi qarorgohi bo'lgan. Amir bu yerdan yozgi dam olish maskani sifatida foydalangan Bundan tashqari Amir chet el elchilarini varus vakillarini shu yerda qabul qilgan. Me'moriy inshoot g'arb va Sharq me'morchiligi asosida qurilgan. Oq zalning qurilishida yevropacha qurilish uslubi ustunlik qiladi. Bugungi kunda inshootning ta'mir talab qismlari qayta rekonstruksiya qilingan. Inshootning kirish joyida xalq amaliy san'ati namunalari bo'lgan buyumlar savdo astasi mavjud. Hovlida esa tovuqlar, Oq zalda amirlik huzurida bo'lgan chet el elchilarining billur vaza, qimmatbaho gilamlar, guldona kabi sovg'alaridan iborat. O'zbekiston hukumati tomonidan berilayotgan e'tiborga to'xtaladigan bo'lsak, 1997-yil Buxoro shahrining 2500 yilligi munosabati bilan Buxorodagi barcha me'moriy inshootlar qatorida Sitorai Mohi Xossa saroyi ham qayta ta'mirdan chiqdi. YUNESKO tashkilotining Butun Jahon yodgorliklari ro'yxatiga kiritildi.

3. Ahmad Donish hayoti va faoliyati.

Yozuvchi, faylasuf, musavvir, ma'rifatparvar Ahmad Donish (1827-1897) Buxoro amiri Nasrulloning elchilari bilan 1857-yilda Moskva, Peterburg va boshqa Rossiya shaharlari bo'ylab sayohat qilgan. U «Buxorodan Peterburgga sayohat», «Buxoroi sharif mang'it amirlari muxtasar tarixi», «Navodir ul-vaqoe'» («Nodir voqealar») asarlarining muallifidir. Ahmad Donish 1865-yilda amir Muzaffar taklifi bilan «Manozir ul-kavokib» («Sayyoralarning joylanishlari») nomli

astronomiyaga oid kitob yozgan. U faqat Buxoro amirligi emas, balki O'rta Osiyoning boshqa xonliklarida ham eng ko'zga ko'ringan madaniyat arbobi sifatida ta'nilgan edi. U 20 yil mobaynida Buxoro saroy kutubxonasida xattot va rassom bo'lib ishlagan. U astronomiya, tibbiyot, riyoza, me'morchilik va musiqadan tashqari xattotlikni, rassomlik hamda rang berish san'atini ham o'rgangan edi. Alimad Donish ko'chirgan, bezagan yoki rasm ishlagan qo'lyozmalar ichida „Shohi darvesh“, „Ajoyib at-tabaqot“ va boshqa asarlar buning dalilidir.

28-BILET

I. 00 'qon xonligining tashkil topishi.

Norbo'tabiyning o'g'li Olimbek hukmronligi davrida Qo'qonning siyosiy mavqei yanada kuchaygan, harbiy islo-hot o'tkazilgan, Ohangaron vohasi, Toshkent, Chimkent va Sayram tobe etilgan, tashqi savdoga ham e'tibor kuchaytirilgan. 1805 yil davlat rasman Qo'qon xonligi deb e'lon qilinib, Olimbek "xon" unvonini Olgan. Olimxonning markazlashgan kuchli davlat tuzish borasida qilayotgan harakatlari ayrim mansabparast zodagonlar guruhida norozilik kayfiyatlarini vujudga keltiradi. Natijada ular Olimxonning safardaligidan foydalanib 1810 yil Qo'qonda "Olimxon Toshkentda o'ldi", degan mish-mish tarqatishadi va uning ukasi Umarbekka toj kiygizadilar. Olimxon bundan xabar topib, Qo'qonga yo'l oladi, biroq u Oltiqush mavzeida o'tib o'ldirilgan.

Umarxon davrida xonlik hokimiyatini mustahkamlash va kengaytirish choralari ko'rilgan. 1815 yil Buxoro xonligiga qarashli Turkiston, 1817 yil esa O'ratepa bosib olingan. Sirdaryo bo'yida bir qancha harbiy istehkomlar barpo etilgan; sug'orish inshootlarini kengaytirish, kanallar qazish, masjid va madrasalar qurishga e'tibor berilgan. Xususan, Qo'qon, Toshkent, Turkiston, Chimkent, Sayram, avliyoota (hozirgi Jambul)da masjid va madrasalar qurilgan. Mozorlar tartibga solingan. Umarxon hukmronligi davrida Qo'qon xonligida fan, adabiyot, san'at nisbatan yuksalgan. Bunda uning sevimli xotini — mashhur o'zbek shoirasi Nodirabegimning xizmati katta bo'lgan.

Umarxonning o'zi ham "Amiriy" taxallusi bilan o'zbek va tojik tillarida g'azallar yozgan. Umarxon vafotidan so'ng uning 12 yoshli o'g'li Muhammad Alixon taxtga o'tirgan. Xon yosh bo'lganligi uchun davlatni dastlabki davrda onasi Nodirabegim boshqargan.

Nodirabegim madaniyat va san'atni rivojlantirishga intilgan. 🌟

1826 yil Sharqiy Turkistonda xitoylarga qarshi bosh ko'targan musulmon aholiga yordam berish uchun qo'shin tor-tib borilgan. Natijada Xitoy huku-mati Sharqiy Turkistonning 6 ta shahri (Oqsuv, Qashqar, Yorkend, Xo'tan va boshqalar) dan soliq olish huquqini Qo'qon xonligiga berishga majbur bo'lgan.

Muhammad Alixon xonlik hududini kengaytirishga intilib, Jan. Olay tog' etagidagi Qorategin, Dar-voz, Shug'non, Ro'shon, Vohon bekliklarini bo'ysundirgan. Bu davrda xonlikda sug'orish ishlari ancha yo'lga qo'yilgan. Toshkent yaqinida Xonariq kanali qazilgan. Tashqi iqtisodiy savdo aloqalari ham ancha yaxshilangan. Buxoro amiri Nasrullo (qarang Nasrullaxon) bilan yuz bergan urushda (1840 yil) Muhammad Alixon yengilib, Xo'jandni amir Nasrulloga topshirishga va o'zini uning noibi deb tan olishga majbur bo'lgan. Ammo Buxoro — Qo'qon munosabatlari bundan keyin ham kes-kinlashgan. Natijada 1841 yil noyab. oyida Muhammad Alixon o'z ukasi Sulton Mahmud foydasiga taxtdan voz kechgan. Bu voqeadan xabar topgan amir Nasrullo Qo'qonga bostirib kelib, uni talon-toroj qiladi. U shu qirg'in-barot davomida Muhammad Alini, uning ukasi Sulton Mahmudxonni, onasi Nodirabegimni va boshqa yuqori man-sabdorlarni qatl ettiradi. Amir farmoni bilan Qo'qon xonligi Buxoro noibi tomo-nidan boshqarila boshlangan. Amir noibi Qo'qon xonligi aholisiga og'ir soliqlar yuklaydi. Natijada 1842 yil yozida qo'qonliklar qo'zg'olon ko'taradi, amir Nasrulloga sodiq kishilarning ko'pchiligini o'ldiradilar va Norbo'tabiyning ukasi Hojibekning o'gli Sheralini xon qilib ko'tarishadi. Buni eshitgan Buxoro amiri Qo'qonga qo'shin tortib o'z hukmronligini qayta o'rnatish uchun uni qamal qiladi. Biroq qamalning qirqinchi kuni Xiva xoni Olloqulixonning Buxoro hududiga qilgan hujumi haqidagi xabarni eshitib, orqaga qaytishga maj-bur bo'lgan. Natijada qo'ldan ketgan ko'pgina hududlar (Xo'jand, Toshkent) yana Qo'qon xonligi ixtiyorida qoladi.

Sheralixonning (1842—45) taxtga o'tirishida ko'makchi va xayrixoh bo'lgan qipchoqlardan Musulmonqul mingboshi qilib tayinlangan. Musulmonqul, asosan, harbiy ishlar bilan shug'ullangan va xon qo'shinlarining tarkibini ko'proq qipchoq yigitlari bilan to'ldirgan. Musulmonqul o'z mavqeidan foydalanib, Sheralixonga o'z ta'sirini o'tkazishga intilgan. Ammo xon bunga yo'l qo'ymaslikka intiladi. Musulmonqul xondan norozi bo'lib, boshqalarning qo'li bilan suiqaasd uyushtirishga harakat qilgan. 1845 yil O'shda xonning soliq siyosatiga qarshi qo'zg'o-lon boshlanadi. Musulmonqul qo'zg'o-lonni bostirishga ketganida, uning sheriklari Olimxonning o'g'li murodbekni Qo'qonga taklif qilib taxtga o'tqazganlar. Sheralixon o'ldirilgan. Taxtni saqlab qolish uchun Murodxon o'zini Buxoro amirining noibi deb tan olishga majbur bo'lgan. Musulmon-qulni mingboshi lavozimida qolganligi haqida farmon chiqaradi va uning Qo'qonga qaytishini talab qiladi. Musulmonqul esa O' shdan Namanganga kelib qizini Sheralixonning o'g'li Xudoyorga turmushga beradi va u bilan Qo'qonga kelib, Murodxonni o'ldirib, yo'sh Xudoyorni xon deb e'lon qiladi (qarang Xudoyorxon). Musulmonqul xonning yoshligidan foydalanib xonlikni deyarli mustaqil ravishda o'zi boshqaradi, katta lavozimlar qipchoqlarga ulashib beriladi. Natijada Musulmon-qulga qarshi xonlik hududida norozilik harakati kuchaydi va u mingboshilikdan bo'shatiladi. Musulmonqul o'z mavqeini tiklamochi bo'lib, ruslar bilan aloqa o'rnatishga intiladi va ruslarning vakili V.V.Velyaminov-Zernov bilan 1853 yil bahorida maxfiy uchrashadi. Musulmonqulning rus qo'mondoni vakili bilan uchrashgani va hokimiyatni o'z qo'liga olmoqchi bo'lganligidan xabar topgan o'zbek va qirg'iz zodagonlari (Muhammad Niyoz Qushbegi, muhammad Rajab Qo'rboshi, Muhammad Yoqubbek qushbegi va boshqalar) qipchoqlardan qutulish yo'lini axtarib Xudoyorxonni o' Zlari tarafa og'dirib, 1853 yil qipchoqlar qirg'inini boshlab yuborishgan. Musulmonqul asirga olinib, qatl qilingan. Biroq Qo'qon xonligida o'zaro taxt uchun kurashlar tinchimagan, yuqoridagi harbiy amaldorlar Xudoyorxonga qarshi fitna tayyorlaganlar, biroq u muvaffaqiyatsiz chiqqan (qarang Yoqubbek). Qisqa vaqt ichida xonlar bir necha marla almashgan (1852—62 yillarda Sheralixonning o' g'li Mallaxon, 1862—63 yilda Shohmu-rodxon, 1863 yil may-iyunda yana xudoyorxon, 1863 yil iyul — 1865 yillarda Mallaxonning o'g'li Sulton Sayidxon xon bo'lgan).

2. Buyuk Xitov devori haqida ma'lumot bering.

Sin Shixuandi o'z davlatini ko' chmanchi xunmlarning hujumlaridan himoya qilish uchun Shimoliy Xitoy bo'ylab qurilgan mudofaa devorini yanada mustahkamlashni buyurgan. Devorni qurish ishlari dastlab mil. avvalgi IV asrda boshlangan. Bu devor tarixda Buyuk Xitov devori deb atalgan. Uning balandligi 6-10 metr, qalinligi 5-8 metr, uzunligi esa qariyb 4000 kilometrni tashkil etadi U qadim zamonlarda dushman qo'shinlari uchun jiddiy to' Siq bo' lib xizmat qilgan. Otliq qo'shinlar undan oshib o' ta Olmas, qal'alarni hujum bilan zabt etishni esa ko'chmanchilar hali uddalay olishmasdi. Podsho va amaldorlar devor qurilishida minglab dehqonlarni majburan ishlatganlar.

3. Imom Buxoriyning havoti va faolivati.

Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy (8 10—870) islom ta' limotiga oid yigirmadan ortiq asarlar yozdi Uning birgina "Al-jome' as-sahih" asariga 7275 hadis kiritilgan. 1998-yil oktabrda buyuk mutafakkir Imom al-Buxoriy tavalludining 1225 yilligi nishonlandi. Samarqand yaqinidagi Xartang qishlog'ida "Imom al-Buxoriy yodgorlik majmuyi" barpo etildi. 4 jildli "Al-jome' assahih" kitobi ilk bor o'zbek tilida nashr etilib, kitobxonlarga taqdim etildi.

29-BILET

1. Xiva xonligining tashkil topishi.

Temuriylar tasarrufida bo'lgan Xorazm hududini Shayboniyxon 1505 yilda bosib Olgan . Shayboniyxon vafoti (1510 yil) dan keyin Xorazm Eron safaviylari qo'l ostiga o'tdi. Ularga qarshi xalq qo'zg'oloni bo'lib, unga Vazir qal 'asi qozisi Umar va Baqirg'on qishlog'idan mufta Sayd Hisomiddin boshchilik qildi. Ikki yil davom etgan kurashlar natijasida eroniylar mamlakatdan quvib chiqarilgan va xorazmliklar taklifi bilan 1511 yilda Vazir shahrini egallagan shayboniylardan Elbarsxon Xorazm hukmdori deb tan olingan.

1512 yilga kelib xonlik hokimiyati ko'chmanchi o'zbeklarning boshqa urug'i (shajarasi) rahbari Ilbarsxon qo'lga o'tadi. Shu vaqtdan boshlab Xiva xonligi yuzaga keladi, uning poytaxti turli yillarda Vazir, Qo'hna Urganch va Xiva shaharlari bo'lgan. Xonlik tarkibiga Xorazmdan tashqari Mang'ishloq, Balxan tog'lari, Dehiston, O'zboy(Uzboy) va O'rta Xuroson hududlari kirgan. Elbarsxon (1511—16) bilan birga Dashti Qipchoqdan Xorazmga kelgan qabilalar o'troqlashganlar. Uning davrida xorazmliklar Turkmanistonning janubiy qismida, Eron shimolidagi Saraxs, Orol va Mang'ishloqni egallashgan. Yangi yerlarni Elbarsxon o'g'illari va ukasi, qarindoshlariga bo'lib berishi natijasida mayda hokimliklar paydo bo'lgan. Elbarsxon vafotidan keyin uzluksiz o'zaro nizolar sababli xonlar tez-tez almashib turgan. 16-asrda Xiva xonligini Sulton Hojixon (1516), Husaynqulixon (1516), So'fiyonxon (1516—22), Bujaqaxon (1522—26), Avanesxon (1526—38), Alixon (1538—47), Akatoyxon (1547—56), Yunusxon (1556—57), Do'stxon (1557—58), Hoji Muhammadxon (1559—1602) lar boshqarganlar. Bu davrda xalq, Elbarsxon avlodlari o'rtasidagi o'zaro qirg'inlaridan tashqari Buxoro va Xiva xonligi o'rtasida umshlar azobini ham tortishga majbur bo'lgan. Buxoroliklar Ubaydullaxon va Abdullaxon II hukmronlik davrlarida (1537—38; 1593; 1595—98) Xorazmga hujumlar qilib, qisqa vaqt Xiva xonligini Buxoroga bo'ysundirganlar. Bu urushlar va 16-asrning 70-yillarida Amudaryo o'zanining o'zgarib, Kaspiy dengiziga oqmay qo'yganligi ham Xorazm iqtisodiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatgan.

2. Buxoro arki haqida ma'lumot berine.

Eng ko'hna madaniy meros obyektlaridan biri Ark qal'asi bo'lib, u qadimda Buxoro shahrining markazi hisoblangan. Buxoro arki milodning boshlarida qurila boshlanib, XVI asrda Shayboniylar sulolasi davrida ansambl holiga kelgan. Ark qal'asining barpo etilishi Eron podshosi va turk ayolining farzandi Siyovush nomi bilan bog'liqdir. Ma'lumotlarda keltirilishicha, Siyovush Samarqand podshosi Afrosiyobdan yengilgach, shu yerda — Zarafshon daryosining quyi irmoqlaridan birining sohilida to'xtagan va shaharning yaratilishiga asos solgan. Siyovush Afrosiyob tomonidan o'ldirilganidan keyin Buxoroning Sharq darvozasiyosida ko'milgan degan rivoyatlar bor. VII asrda Buxoro hokimi Bidun vayrona holiga kelgan arkni qayta tiklatgan. O'sha davrda ark oldida katta maydon — registon, uning atrofida savdogar va zodagonlarning yuzlab qo'rg'onlari bo'lgan. Hokim va uning qarindoshlari qo'rg'oni yonida asosiy shahar — shahriston joylashgan. Ko'plab me'moriy yodgorliklarni o'zida jamuljam etgan ko'hna Ark qal'asi ko'p asrlar mobaynida amirlikning qarorgohi bo'lib kelgan. Bu yerda amir, uning bosh vazirlari, harbiy boshliqlar, amirning ko'p sonli xizmatchilari yashaganlar. Ark qal'asida hukmdorlar uchun saroy, ko'rinishxona, masjid va turar-joy binolari bunyod etilgan. Ark qal'asi baland mustahkam peshtoq bilan ulug'langan. Registon maydonining salobati hokimiyatning buyukligini ko'rsatgan, uni bosib olish mumkin emaslik belgisini bildirgan. Uning devorlari tevaragida shahriston joylashgan. Shahristonni savdo-hunarmandchilik maskani — rabot qurshab turgan. Ark qal'asida Rudakiy, Firdavsiy, Abu Ali ibn Sino, Farobiy, Umar Xayyom singari ulug' insonlar yashab ijod qilganlar. Ark to'g'risida Abu Ali ibn Sino quyida keltirilgan fikrni bildirgan: "Men bu yerdagi kutubxonada shunday kitoblarni topdimki, ularni avval ko'rmaganman va umrimda boshqa ko'rmadim ham. Men ularni o'qidim va shundan keyin har bir olimning o'z fani bo'yicha o'rnini angladim. Mening oldimda fanlarning tubidagi shunday eshiklari ochildiki, men ularni tasavvur ham qilolmasdim. Arkdagi kutubxonaning keyingi taqdiri sir bo'lib qolgan. Kutubxona janglardan birida talab ketilgan bo'lsa ajab emas", degan ma'lumotlar bor. Ark qal'asi to'g'risida birinchi yozuvlar Abu Baxr Narshaxiyning (899-939-yillar) "Buxoro tarixi" kitobida ham uchraydi. Buxoro podshosi Bidun bu qal'ani qurdi, ammo u tezda buzildi, yana yangidan qurdi, u yana buzildi. Shundan keyin uzoqni ko'ra biladigan dono kishilarni chaqiradi. Donishmandlar arkni katta ayiq yulduzi shaklida barpo etishni maslahat berdilar. Ark qal'asi ana shu shaklda quriladi, keyin esa u buzilmadi degan ma'lumotlar bor. Ark qal'asi yer ustidagi katta balandlik, u balandligi 20 m cha bo'lgan tepalik ustiga qurilgan. Ark g'arbdan sharqqa cho'zilgan noto'g'ri to'rtburchak shakliga ega. Janubi-sharq burchagi biroz kesilgan. U qadimiy va hamisha navqiron Buxoro shahrining g'arb tomonida joylashgan. Qal'a devorining uzunligi 789,6 m., balandligi 16-20 m., yer maydoni 3,96 ga ni tashkil etadi. Ark qal'asi bir necha mana ta'mirlangan va qayta qurilgan. Ko'tarila boruvchi yo'l (pandus)

orqali arkning g'arb tomonidan ulkan yog'och darvoza (XVI asr) orqali ichkariga kiriladi. Pandusning uzunligi 20 m ni tashkil etadi. Uning ikki yoni massiv toshli piramida bilan o'ralgan. Ark qal'asi peshtoqining ikki tarafidagi burchaklardagi minorachalar — "guldastalaf" konstruksiyasi va ular oralig'idagi uch qavatli bino yaxshi saqlangan. Ark ichkarisiga olib kiradigan uzun dolon yo'lakning Chap devorida 12 ta va o'ng devorida 13 ta taxmon-tokcha joylashgan. Chap tomondagi tokchalarning ba'zilarida zindonga kiradigan eshikchalar bor.

"Guldasta"lar tagida xavfli jinoyatchilar saqlanadigan zax va dim yerto'la — kanaxonalar bo'lgan. Dolonning o'ng tomonidagi o'rta tokchada afsonaviy qahramon Siyovush arvofiga Navro'z bayramlarida Chiroq yoqilgan. Amir saysxonasiga (otxonasiga) ham shu yerdagi zinadan kirilgan (otxona mahbuslar joylashgan xonalar ustida bo'lgan). Dolondan chiqaverishda to'pchi boshining mahkamasi, shu yerdagi ayvon tagidagi yerto'lada esa qiynoqxona bo'lgan. Undan sal narida (g'arbiy burchakda) XVIII asrda peshayvonli Juma masjidi qurilgan. Masjid devorlarini ichki tomonidagi naqshlar orasiga Qur'on oyatlaridan bitilgan. Peshayvon shipi murakkab girrix naqshlar bilan bezatilgan. Ark qal'asining shimoli-g'arb burchagida to'pchi boshining uyi joylashgan. Masjidning sharq tarafida oshxona, orqa tarafida zarbxona (Oltin, kumush va chaqa tangalar zarb qiladigan xona) joylashgan. Zarbxonaning shimoli-sharqida zargaxona, janubida devonbining mahkamasi va qushbegiga qarashli binolar bo'lgan (ba'zi binolar hozir ham bor). Juma masjididan boshlangan tor yo'lak qushbegi hovlisi orqali chorsuga tutashgan. Chorsuning chap tomonida tosh yotqizilgan katta hovli — ko'rinishxona o'rnashgan. U yerda elchilar qabul qilingan va amirlarning taxtga o'tirish marosimlari o'tkazilgan. Hovliga kiraverishdagi naqshli peshtoq 1605-yilda qurilgan. Hovlining uch quyosh tushar tomoni peshayvon bilan o'ralgan. Oldingi peshayvonda ikki qator naqshli ustunlar bo'lib, ularning qoshi pastdan yuqoriga yo'g'onlashib boruvchi muqarnaslar bilan bezatilgan. Nurota marmaridan qilingan taxt ana shu ayvondagi taxtiravon tagida turgan. Hovlining janub tomonida Mehmonxonai Rahimxoniy va qorixona qurilgan (XVIII asr). Bu binolar tagida yerto'lalar bo'lib, ularda xazina saqlangan. Arkning g'arb tomonidagi hovlida mirzalar va xizmatchilar uchun ikki qavatli binolar qurilgan. Sal narida salomxona, undan Sharq tomonda mehmonxonalar, mansabdorlarga qarashli boshqa binolar (miyon hovli) joylashgan. Janubroqda hammom, uning Sharq tomonida kichkina masjid qurilgan, ular hozirgacha saqlangan. Arkning markazida o'rda (amirning xotinlari turadigan uylar), shimolida qushbegi xotinlari turadigan uylar joylashgan. Hammomning sharqida duxtaron — amir haramidagi qizlar uylari o'rnashgan. Shimoli-sharqiy burchakda Chil duxtaron masjidi va Ba'tol g'ozi mozori bo'lgan. Arkning sharqiy devori bo'ylab g'ulombachchalar (soqchilar) xonasi, janubi-sharqiy burchakda dorixona (o'q-dorilar xonalari) joylashgan. Hozirgi paytda bu binolarning taxminan 20%i saqlangan. Arkning g'arbiy devoridan boshqa hamma devorlari va ularning burchaklardagi minoralar buzilib ketgan. Ark ansambli mustaqillik yillarida so'nggi bor restavratsiya qilingan.

3. Xoia Bahouddin Naqshbandiy hayoti va faoliyati.

Bahouddin Naqshband 1318-yilda Buxoro yaqinida Qasri Hinduvon qishlog'ida matolarga naqsh bosuvchi humarmand oilasida dunyoga keladi. Yoshligida ta'lim Olish bilan bir qatorda kimxob maloga gul bosishni puxta o'rganib, ota kasbi naqqoshlikni egallagan. Xoia Bahouddin "Hayotnoma" va "Dalil al-oshiqin" nomli asarlaryozib, o'z tariqatini yaratadi. Naqshbandiya tariqati Movarounmahr, Xuroson va Xorazmda keng tarqaladi. Naqshbandiya tariqati insonlarni halol va pok bo'lishga, o'z mehnati bilan kun kechirishga, muhtojlarga xayr-ehson berishga, sofdil va kamtar bo'lishga chaqiradi. Uning "Dil ba yor-u dast ba kor" ("Ko'ngil Allohda bo'lsin-u, qo'l mehnat bilan band bo'lsin") degan hikmati Naqshbandiya tariqatining hayotiy mohiyatini ifodalaydi. U tarkidunyochilikni rad etib, mehnatsevarlik, odillik va bilimdonlikni targ'ib etadi. Naqshbandiya ta'limoti taraqqiyotiga keyingi asrlarda Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Xoia Ahror kabi buyuk allomalar katta hissa qo'shadilar.

30-bilet

1. Buxoro xonlieini tashkil topishi.

Shayboniylar urf-odatiga ko'ra, vafottopishi etgan xon o'rniga taxtga yoshi katta shayboniy o'tqazilgan. Shuning uchun ham Muhammad Shayboniyxonning o'limidan so'ng taxtga bevosita uning avlodlari emas, amakisi Ko'chkunchi Sulton o'tqazilgan. XVI asrning 40- yillaridan so'ng bu urf-odatga rioya etilmay qo'yilgan. Ko'chkunchixonidan so'ng esa taxtga uning o'g'li Abu Said (1530 -1533) o'tirdi. Undan keyin esa hukmdorlik Shayboniyxonning ukasi Mahmud Sultonning o'g'li Ubaydullaxon (1533 -1540) qo'lga o'tdi. Ubaydullaxon poytaxtni Samarqanddan Buxoroga ko' chirtirdi. Ubaydullaxon Buxoroga ota meros mulk deb qarar edi, chunki Shayboniyxon hayotligidayoq Buxoro hokimligini ukasi Mahmud Sulton (Ubaydullaxonning otasi)ga bergan edi. Shu tariqa, shayboniylarning Movarounnahrda tashkil etgan davlati endilikda rasmiy ravishda Buxoro xonligi deb ataladigan bo' Idi.

2. Xudoyorxon saroyi haqida ma'lumot berib.

Xudoyorxon saroyi minglar sulolasiga mansub Qo'qon xoni Xudoyorxon tomonidan bunyod etilgan. Xudoyorxon (1831—1882) uch marla — 1845, 1862, 1865-yillarda taxtga chiqib (18451875-yillarda tanaffuslar bilan: 1845-1858; 1862-1863; 1865-1875), umumiy hisobda chorak asr hukmronlik qilgan. Seralixonning o' g'li. Qaynotasi Musulmonqul tomonidan taxtga o'tqazilgan . Ammo yosh bo'lganligi tufayli amalda davlat ishlarini Musulmonqul boshqarib borgan. Saroy 1863-1870-yillar oralig'ida qurilgan. U sun'iy tepalikka baland g'ishtin poydevorli qilib qurilgan xon qarorgohi, o'rda ahli yashaydigan hamda turli maqsadlarda foydalaniladigan yuzga yaqin katta-kichik xonalar, ichki-tashqi xonalardan iborat bo'lgan. Saroy xonning oilaviy turar-joyi bo'lishi bilan birga, davlatning bosh boshqamv apparati ham shu yerda bo' lgan. Me'moriy obidaning qurilishida xom va pishgan g'isht, marmar, quyma ganch, parket, tosh, yog'och, tunuka har xil qimmatbaho toshlar va boshqa ashyolar ishlatilgan. Saroyning bosh tarzi bir qavatli qilib bunyod etilgan, pishiq g'ishtdan (26x26x5 sm) ganj suvoqda terilgan devorlarga bir g'isht chuqurlikda ravoqlar ishlangan. Peshtoq o'rda devoridan birmuncha bo'rttirib oldinga chiqarib qurilgan, baland va hashamatli, peshtoqning ikki yoni va tarzlarining ikki burchaklarida gumbazli mezanalar bilan yakunlangan guldastalar bor. Peshtoqqa uzunligi 40 m bo'lgan qiya yo'lka (pandus) orqali o'tiladi. Xudoyorxon o'rdasi bosh tarzi ravoqlari, peshtoq va guldastalaridagi handasiy naqshlar koshinlar, sirkori parchinlardan mahorat bilan yaratilgan. Peshtoq orqali to'ftburchak tarhli darvozaxonaga o'tiladi, darvozaxona gumbazi o' zaro kesishgan ravoqli asos ustiga qo'yilgan, gumbaz usti, o'z navbatida, qubballi mezana bilan yakunlangan, undagi panjarali darchalar orqali ichkariga yorug'lik tushadi. O'rdaning bosh tarzi, xonalar koshinlar, o'yma ganchkori naqshlar bilan bezatilgan, shiftlari hovuzakli bo'lib, ularga gullar solingan, xonalarning tepa qismi sharafalar bilan hoshiyalangan. Saroyning umumiy ko' rinishi 3 qismdan iborat bo'lgan Birinchi qism xon saroyi, majlislar o'tkaziladigan va davlat ishlari yuritiladigan xonalardan iborat bo'lsa, ikkinchi va uchunchi qismlar (ichki qismlar) xon harami va istiqomat xonalaridan iborat bo'lgan. Me'moriy obida Sharq an'analari asosidagi gumbazsimon, to'g'ri to' fiburchak, "Chof" uslubida qurilgan Ushbu inshoot faqat bitta hukmdor tomonidan qurilgan va faqat shu hukmdorgina ushbu saroydan davlat boshqaruvida va boshqa jabhalarda faoliyat yurita Olgan . O'rdaning Farg'ona vodiysidagi boshqa tarixiy inshootlardan farqli jihati shundaki, u davlat hukmdorining saroyi hisoblangan. Xudoyorxon o'rdasining 1998, 2002-yillarda ta'mirtalab qismlari tiklandi 1924-yilda Xudoyorxon o' rdasida Qo'qon xonligi yutuqlari ko'rgazmasi ochilgan. 1925-yildan saroyda Qo'qon shahar o'lkashunoslik muzeyi faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

3. Zahiriddin Muhammad Boburnine havoti va faolivati.

Bobur (taxallusi; to'liq ismi Zahiriddin Muhammad ibn Umarshayx Mirzo) (1483.14.2, Andijon 1530.26.12, Agra) - o'zbek mumtoz adabiyotining yirik vakili: buyuk shoir; tarixchi, geograf; davlat arbobi, iste'dodli sarkarda; boburiylar sulolasi asoschisi, temuriy shahzoda. Boburning otasi - Umarshayx Mirzo Farg'ona viloyati hokimi, onasi - Qutlug' Nigorxonim Mo' g'uliston xoni va Toshkent hokimi Yunusxonning qizi edi. Boburning onasi o'qimishli va oqila ayol bo'lib, Boburga hokimiyatni boshqarish ishlarida faol ko'mak bergan, harbiy yurishlarida unga hamrohlik qilgan. Umarshayx Mirzo xonadoni poytaxt Andijonning arki ichida yashar edi. Hokim yoz oylari

Sirdaryo bo'yida, Axsida, yilning qolgan faslini Andijonda o'tkazardi. Boburning yoshligi Andijonda o'tgan. Bobur barcha temuriy shahzodalar kabi maxsus tarbiyachilar, yirik fozilu ulamolar ustozligida harbiy ta'lim, fiqh ilmi, arab va fors tillarini o'rganadi, ko'plab tarixiy va adabiy asarlar mutolaa qiladi, ilm-fanga, she'riyatga qiziq boshlaydi. Dovyurakligi va jasurligi uchun u yoshligidan «Bobur» («Sher») laqabini oladi. Bobur otasi yo'lidan borib, mashhur sufiy Xoja Ahrorga ixlos qo'yadi va uning tariqati ruhida voyaga yetadi, umrining oxiriga qadar shu e'tiqodga sodiq qoladi. Keyinchalik, «Boburnoma» asarida Bobur Xoja Ahror ruhi bir necha bor uni muqarrar halokatdan, xastalik va chorasizliqdan xalos etganini, eng og'ir sharoitlarda rahnamolik qilganligini ta'kidlaydi. Otasi Axsida bevaqt, 39 Yoshida fojiali halok bo'lgach, oilaning katta farzandi, 12 yoshli Bobur valiahd sifatida taxtga o'tiradi (1494 yil iyun).

Movarounnahr 15-asr oxirida o'zaro nizolashayotgan temuriy shahzodalar yoki mulkdor zodagonlar boshchilik qilib turgan, deyarli mustaqil bo'lib olgan ko'pdan-ko'p viloyatlarga parchalanib ketgan edi. Movarounnahr taxti uchun kurash avjga chiqqan, turli siyosiy fitnalar uyushtirilmoqda edi. Buning ustiga Umarshayx Mirzoga tobe bir necha bek va hokimlar yosh hukmdorga (Boburga) buysunishdan bosh tortadilar. Ularning ayrimlari Boburning ukalarini yoqlasa, ba'zilari mustaqillik da'vosini qiladi, yana boshqa birlari Boburga raqib, boshqalari amaki, tog'alariga qo'shilib, uni jismonan yo'qotish payiga tushadi. O'z amakisi va tog'asi bo'lmish Sulton Ahmad Mirzo bilan Sulton Mahmudxon xurujlarini daf qilgan Bobur hukmronligining dastlabki 2-3 yilida mavqeini mustahkamlash, bek va amaldorlar bilan o'zaro munosabatni yaxshilash, qo'shinni tartibga keltirish, davlat ishlarida intizom o'rnatish kabi muhim chora-tadbirlarni amalga oshiradi. Boburning dastlabki siyosiy maqsadi Amir Temur davlatining poytaxti, strategik va geografik jihatdan muhim bo'lgan Samarqandni egallash va Movarounnahrda markazlashgan kuchli davlatni saqlash, mustahkamlash hamda Amir Temur saltanatini qayta tiklashdan iborat edi. Bu paytda, qisqa muddat ichida Samarqand taxtiga uchinchi hukmdor kelgan edi. Sulton Ahmad Mirzo vafoti (1494 yil iyul) dan keyin taxtga o'tirgan Sulton Mahmud Mirzo Samarqandda davlatni 5-6 oydan ortiq idora etmadi - qisqa muddatli kasallikdan so'ng 43 yoshida vafot etdi. Uning o'miga Buxoroda hokim bo'lgan o'g'li Boysung'ur o'tiradi. 1495-96 yillarda Bobur Samarqandga ikki marta muvaffaqiyatsiz yurish qiladi. 1497 yil kuzida u Samarqand atrofidagi bir qancha joylarni va 7 oylik qamaldan so'ng Samarqandni egallaydi, Boysung'ur Qunduzga qochadi. Shahar qamal tufayli nihoyatda og'ir kunlarni boshidan kechirmoqda edi. Hatto ekkulik don ham topish mushkul edi. Bobur qo'shinni ta'minlashda katta qiyinchiliklarga duch keldi. Navkarlaridan ayrimlari Andijon va Axsi tomon qochib ketadilar. Buning ustiga Andijonda qolgan ayrim beklar Boburdan yuz o'girib, uning ukasi Jahongir Mirzo tarafiga o'tadilar. Andijondan ko'ngli notinch bo'lgan va iqtisodiy qiyinchiliklarga uchragan, ayni zamonda og'ir xastalikni boshidan kechirgan Bobur Samarqandni yuz kun idora etgandan so'ng, uni tark etishga qaror kiladi. Ammo Xo'jandga yetganda Andijon ham qo'ldan ketib, muxoliflar ixtiyoriga o'tganini eshitadi. Boburning Toshkent hokimi, tog'asi Mahmudxon ko'magida Andijonni qayta egallashga urinishi natija bermaydi, Bu muvaffaqiyatsizlik Bobur qo'shiniga salbiy ta'sir etib, ko'pchilik bek, navkarlar (700-800 kishi) Boburni tark etadi. O'ziga sodiq kishilar (200-300) bilan qolgan Bobur ma'lum muddat Xo'jandda turgach, Toshkentga Mahmudxon huzuriga kelib, Andijonni qaytarib olish rejasini tuza boshlaydi. Ma'lum muddat o'tgach, Bobur Xo'jandga qaytadi, ko'p o'tmay, Marg'ilonni qo'lga kiritadi hamda Andijonni egallash tadbirlarini ko'radi. Nihoyat, 2 yildan so'ng (1498 yil iyun) uni qayta qo'lga kiritadi. Bobur ukasi Jahongir Mirzo bilan sulh tuzib, uning ixtiyorida «Xo'jand suvining Axsi tarafi viloyatlarini...» qoldiradi, Andijon tarafi viloyatlarini o'z tasarrufiga oladi. Bobur 1500 yil kech kuzida o'z qo'shini (240 kishi) bilan Samarqandga yetib kelgach, aholi unga peshvoz chiqib, shahar darvozalarini ochib beradi. Shayboniynonning shahar himoyasi uchun qoldirgan 600 nafar askari qirib tashlanadi. Shayboniynon Buxoroga chekinadi. Qisqa vaqt ichida Samarqandning barcha tumanlari, Qarshisa G'uzor shahrilarida Bobur hokimligi e'tirof etiladi. Ammo shaharda oziq-ovqat zahiralari tugab, ocharchilik boshlangan edi. Bundan xabar topgan Shayboniynon katta kuch to'plab, yana Samarqandga yurish boshlaydi. 1501 yil aprelda Zarafshon bo'yidagi Saripul qishlog'i yaqinida bo'lgan jangda Bobur qo'shinlari yengiladi. Bobur Samarqandga chekinadi. Shahar yana qamal qilinib, u to'rt oy davom etadi. Qamalda qolgan shahar aholisining ochlikdan tinkasi quriydi, Bobur 1501 yilning 2-yarmida noilojlikdan Samarqandni tark etib, Toshkentga, Mahmudxon huzuriga yo'l oladi. 1504 yil iyunda Movarounnahrni tark etishga majbur buladi. 1507

yil boshlarida Bobur Hindistonga yurish boshlaydi (bu paytda u Kobul hukmdori edi). Ammo, bu urinishi muvaffaqiyatsiz tugab, yana poytaxt Kobulga qaytadi.

